

O`zbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriw wa`zirligi
A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Pedagogika fakul`tetı

Mektepke shekemgi ta`lim kafedrası

Mektepke shekemgi ta`lim ha`m balalar sportı ta`lim bag`darının`
4 «g» kurs talabası

Otebaeva Nazira Kalıkbaevna

Pitkeriw qa`nigelik jumısı

Tema: Aynala-a`tirap penen tanıstırıwda balalardın` tilin o`siriwdin` mazmunı ha`m
a`hmiyeti

Ilimiy basshı:

p.i.k. R.Alewova

Kafedra baslıg`ı:

ps.i.k. K.Tleumbetova

No`kis 2013

MAZMUNI

Kirisiw	3-6
I Bap. Mektepke shekemgi ta`limde aynala-a`tirap penen tanıstırıw ha`m til o`siriwdin` mazmunı	
1.1. Mektepke shekemgi ta`lim mekemelerinde balalar so`ylew tilin rawajlandırıw shart-sharayatları.....	7-14
1.2. Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemesinde so`zlik isinin` wazıypaları ha`m mazmunı.	15-20
1.3. Aynala-a`tirap penen tanıstırıw ha`m so`zlik u`stinde islew boyınsha shınıg`ıw tu`rleri	21-44
II Bap. Mektepke shekemgi ta`limde metodikalıq islerdin` til o`siriwdegi a`hmiyeti	
2.1. Mektepke shekemgi ta`limde metodikalıq islerdi sho`lkemlestiriw.	45-51
2.2. Til o`siriwdin` psixologiyalıq tiykarları ha`m onın` mektepke shekemgi jastag`ı balalarda til o`siriwdegi negizi	52-53
Juwmaqlaw	54-55
Paydalanılğ`an a`debiyatlar	56
Qosımshalar.....	57

Kirisiw

Temannıń aktualıgı: O`zbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»g`ı Nızamda ko`rsetilgenindey ta`limnin` mazmunı ha`r - bir o`sip kiyatırg`an jas a`wladtı o`mirge su`riwge ha`m du`n`yag`a, demokratiyalıq ja`miyettin` baxtı jolındag`ı joqarı da`rejeli miynetkesh barkamal a`wdat etip tayarlaw belgilengen. Usı nızam puxaralarg`a ta`lim-ta`rbiya beriw, ka`sip o`ner u`yretiwdin` huqıqıy tiykarların belgilew ha`m ha`r kimnin` bilim alıwdan ibarat huqıqın konstitutsiya ta`minleydi. Ta`limnin` tiykarg`ı mazmunı onın` wazıypalarında ayqınlastırılğ`an ko`rsetilgen. Tiykarg`ı wazıypalarg`a aqıl ta`rbiyası menen baylanıslı bolğ`an wazıypalar kiredi. Bul wazıypalar ishinde ilimiy ha`m texnikalıq bilimler ha`m de olar menen baylanıslı bolğ`an sheberlik ha`m ko`nlikpeler menen qurallandıraw, ata-babalarımız qaldırğ`an tariyxıy ha`m ma`deniy qa`driyatlardı baylıqlarımızda tirishiliktin` ma`nisi, ja`miyette insannın` tutqan ornı, ta`lim-ta`rbiyası, minez- qulqı, a`debi haqqında ayılğ`an hikmetli pikirleri bar. Bular bu`gingi xalıq ta`limi protsessi ushın ha`m milliy mektepler jaratıw barısında jaslarımızda insana`rwarlıq, pa`klik, isenim, sıylasıq, watansu`yiwshilik, miynetsu`ygishlik, milletler ara doslıq mu`na`sibetleri, qahramanlıq, ma`rtlik sıyaqlı sezimlerdi tu`siniklerdi ta`rbiyalawdan ibarat. Jan`a demokratiyalıq ja`miyet qurıwda ta`lim-ta`rbiya mazmunı bul ja`miyet talaplarınan kelip shıg`ıp ha`m to`mendegilerge a`mel qılğ`an halda belgilenedi.

-ilimiy bilimlerdin` jetekshi roli tuwralı qag`ıydag`a:

-insaniyattın` ma`deniy -ilimiy baylıqların, ulıwma insaniyatıq qa`driyatların iyelep alıw haqqındag`ı «milliy da`stu`r»ko`rsetpelerine:

-Ta`rbiyalanıwshı shaxstı barkamal a`wlad etip rawajlandırıw, isenimin, ilimiy du`n`ya qarastı qa`liplestiriw:

-ilimiy turmıs menen jan`a demokratiyalıq ja`miyet qurılısı ta`jiriybesinin` baylanıslıg`ı haqqındag`ı qag`ıydag`a:

- ta`limnin` bir maqsetke qaratılğ`anlıg`ı (ulıwma yakiy ka`siplik ta`lim):

- ta`lim tarawındag`ı ma`mleket siyasatının` tiykarg`ı printsiplerine ha`m didaktikalıq printsiplerine muwapıqlıg`ına a`mel qılınadı.

Ta`limnin` mazmunı o`zgeriwshen`, ol barha jan`alanıp turadı. Jan`a demokratiyalıq ja`miyet qurıp atırg`an ha`zirgi ku`nlerde ilim ha`m texniknln` ,pedagogikalıq texnologiyalardın` tez rawajlanıwı, xalqımızdın` ma`deniy ilimiy ilgerilewi sebepli bul protsess ju`da` tezlesti .Biraq material tan`law ha`m ta`limnin` mazmunın jan`alaw a`piwayı didaktikalıq ma`seleler bolıp qalmay ba`lki jeterlishe quramalı ma`seleler bolıp tabıladı. Payda bolıp atırg`an jan`a bilimler ag`ımı ushın en` a`hmiyetli, xalıq ta`limi wazıypaların sheshiwde tiykarg`ı a`hmiyetke iye bolg`an wazıypalardı ajıratıp ko`rsetiw ha`m usı maqsette qanday oqıw materialların shıg`arıp taslaw esabınan olar da`stu`rlerge kiritiliwin sheshiw gerek.

Jan`a demokratiyalıq ja`miyet qurıp atırg`an bizin` ma`mleketimizde ta`limnin` mazmunın to`mendegi jollar menen jetilistiriw na`zerde tutıladı. -ilim ha`m ta`jiriybedegi en` jan`a jetiskenliklerdi sa`wlelendiriw: - ekinshi da`rejeli ha`m artıqsha quramlastırılğ`an materiallardan qutılıw:

-u`yrenilip atırg`an pa`nler dizimin ha`m materiallar mug`darın anıqlaw ha`m oqıwshı jaslar, onı a`lbette o`zlestirip alıwı gerek bolg`an sheberlik ha`m ko`nlikpelerdin` optimal mwg`darın belgilew:

- oqıw pa`nline ta`n tiykarg`ı tu`snikelrdi ha`m jetekshi ideyalardı ju`da` anıq bayan etiw:

- Oqıwshılardı pedagogikalıq texnologiyalar komp`yuter, kserks elektron pochta ha`m sol sıyaqlı basqa bilimler menen qurallandıırıw ha`m de olarda sol texnologiyalardan paydalanıw ko`nlikpelerin payda etiw.

Ga`rezsiz O`zbekstanımızdın` gu`llep, jasnawı ushın jetilisen kadrlar da`rkar. Usı jetilisen kadrlardı tayarlaw keshe –bu`ginnen emes, balanın` du`n`yag`a kelgen ku`nnen baslanadı. Balanın` jetik aqıllı, sap deneli bolıp jetilisiwi g`a`rezsiz ma`mleketlerimizdın` en` a`hmiyetli tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp qalıwı tuwralı Prezidentimiz 1995 jılı fevral` ayında O`zbekstan Respublikası Oliy Majlisinin` birinshi sessiyasındag`ı bayanatında ken` turde aytıp o`tken edi.

«Ekonomikalıq ha`m siyasiy tarawlardag`ı barlıq reformalarımızdın` aqırg`ı maqseti, elimizde abadan turmıs sharayatların sho`lkemlestirip barıwdan ibarat bolıp tabıladı. Sonlıqtan da ruwxıy jaqtan turaqlı rawajlang`an insandı ta`rbiyalaw, ta`lim ha`m ag`artıwshılıq islerin joqarı da`rejege ko`teriw, milliy oyanıw ideyasın ju`zege

shig'aratug'm jan'a a'wladti kamalg'a keltiriw ma'mlekettin` en` a'hmiyetli wazıypalarinan biri bolıp qaladı».

Prezidentimiz keleshek a'wladtin` erten`i, keleshegi ha'm salamatlıg'ı tuwralı pikirleri O`zbekstan Respublikası Oliy majlisinin` sessiyasındag'ı bayanatında¹ ja`ne de teren` mazmunda bolıp, balalardın` ta`lim-ta`rbiyasın` u`yreniwge qaratıladı.

Til o`siriw balanın` ja`miyetlik tariyxıy ta`jiriybeni o`zlestiriwine baylanıslı ju`da` quramalı, ko`p faktorlı protsess bolıp, ol tosattan ju`z bermeydi. Balalarda so`ylewdi rawajlandırıwg`a baylanıslı jumıslardı jaqsı teoriyalıq ha'm a`meliy tayarlıqqa iye bolg`an, o`zinde balag`a bolg`an jaqsı mu`na`siybetlerdi rawajlandıra alg`an ka`sip iyesi g`ana sho`lkemlestiriwi ha'm a`melge asırıwı lazım.

Bul maqsette a`melge asırıw to`mendegi waqıyalardı sheshiwdi na`zerde tutadı:

-mektepke shekemgi jastag'ı balalarda tu`rli jas basqıshınlarındag'ı tilinin` rawajlandırıw da`rejesin ko`re alıw ha'm tu`siniw qa`biletin rawajlandırıw;

-bala tiline ta`sir ko`rsetiwdin` en` na`tiyjeli jolın durıs tan`law ha'm balanın` tek jasın emes, sonday-aq onın` o`zine ta`n o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda o`z-ara birgelikte ha`reket etiw ha`mde alıng`an na`tiyjeni analizlew;

-Balalar tilinin` tu`rli ta`replerin rawajlandırıwdın` onın` usılları haqqında bilimlerdin` o`zlestiriliwin ha`mde olardıń didaktikalıq til sa`wbetleri waqtında qollana alıwların ta`miyinlew;

-Metodikalıq a`debiyatlardı kritikalıq analiz etken halda mektepke shekemgi jastag'ı balanın` tiline ta`sir ko`rsetiwdi o`zine ta`n usılların islep shig`ıwg`a ha`reketin marapatlaw.

-Zamanago`y ana tili (o`zbek, rus tili ha'm h.t.b. tiller) balalardı da`slepki jaslarında ha'm mektepke shekemgi jasta so`ylewdi rawajlandırıwdın` o`zine ta`n o`zgesheliklerin, ana tilin psixolingvistikalıq, lingovodidaktikalıq tiykarların biliw tiykarında olardı a`meliyatta qollanıw usılların o`zlestiriw;

-Oqıw ha'm so`ylewdin` logikalıq ha'm emotsionallıq obrazlı ko`rinislerin o`zlestiriwleri, ko`rkem shig`armanı analizlew ha'm onı atqara alıwdı biliw, balalarda so`ylew xızmetin jolg`a qoyıw ko`nlikpelerin arttırıw.

¹ Karimov İ.A. Barkamol avlod orzusi.T.1999, 98-99 betlar

Izertlewdin' maqseti: Aynala-a`tirap penen tanıstırıw protsessinde mektepke shekemgi jastag`ı balalar tilin o`siriwdin` mazmunı ha`m formaların` teoriyalıq tiykarların jaratıw.

Izertlewdin' ob`ekti: aynala-a`tirap penen tanıstırıwda mektepke shekemgi jastag`ı balalar tilin o`siriwdin` mazmunı ha`m formalarınan paydalanıw protsessi.

Izertlewdin' predmeti: mektepke shekemgi jastag`ı balalar tilin o`siriwdin` mazmunı, forma ha`m usılları.

Izertlewdin' wazıypaları:

-mektepke shekemgi ta`lim mekemelerinde balalar so`ylew tilin rawajlandırıw shart-sharayatların tiykarlaw,

-aynala-a`tirap penen tanıstırıw shıng`ıwları ha`m olardı sho`lkemlestiriw metodların anıqlaw,

- mektepke shekemgi ta`limde metodikalıq islerdi sho`lkemlestiriw usılların islep shıg`ıw,

- til o`siriwdin` psixologiyalıq tiykarların anıqlaw.

Izertlew metodları: Pedagogikalıq analiz, soraw-juwap, gurrin`lesiw, pedagogikalıq eksperiment.

Izertlewdin' jan`ahg`ı: İzertlewde aynala-a`tirap penen tanıstırıw protsessinde mektepke shekemgi jastag`ı balalar tilin o`siriwdin` mazmunı ha`m formaları ilimiy analiz etip, usı bag`darda ta`rbiyashılar is xızmetindegi jetiskenlik ha`m kemshilikler anıqlanıp, tiyisli juwmaqlar shıg`arıldı. Balalardı aynala-a`tirap penen tanıstırıwda til o`siriwdin` mazmunı, formaları ha`m usılları islep shıg`ıldı.

Izertlew duzilisi. Kirisiw, eki bap, juwmaqlaw, paydalanılğ`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

I Bap. Mektepke shekemgi ta`limde aynala-a`tirap penen tanıstırıw ha`m til o`siriwdin` mazmunı

1. 1. Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemelerinde balalar so`ylew tilin rawajlandırıw shart-sharayatları

Balalardın` salamat bolıwı, nerv sisteması, esitiw ha`m ko`riw organlarının` normal islewi, olardıń` mazmunlı turmısı, arnawlı qollanbalardan paydalanıw balalarda durıs so`ylewinin` payda bolıwının` za`ru`rli sha`rti bolıp esaplanadı.

Balalardın` den`-sawlıg`ı, a` sirese nerv sistemasının` awhalı, qulaq, tamaq ha`m murın` gıgıenası haqqında g`amxorlıq etiw. Ko`pshilik jupqalı keselliklerden qalg`an belgiler-orta qulaqtın` samallawı, esitiw qa`biletinin` pa`seywine sebepshi boladı. Bul balanın` so`ylewin rawajlandırıwın toqtatıp qoyadı. Balalardın` esitiw organların` asırıwg`a ayırıqsha kewil beriw lazım. Olarg`a itibar beriw ushın shawqımlarg`a qarsı gu`res alıp barıw ushın is-ila`jlar o`tkeriw lazım.

Bazı bir waqıtta gruppag`a jaqsı esitpeytug`ın balalarda tu`sip qaladı. Olar ju`da` az so`yleydi, onda jaqsı esitpeydi, oqıw ha`m gu`rrin` etiwde tez aljasadı. Sonlıqtan olar pedagogtın` ta`rbiyalıq ta`sirine berilmeydi.

Sonday-aq balanın` so`ylewinin` rawajlanıwı ushın gıgıenalıq sha`rt-sharayatlar jaratıp beriw maqsetke muwapıq keledi. Ta`rbiyashı balalardı mustaqil turde awız ha`m murın` boslıg`ın taza tutıwg`a u`yretedi. Awqattan son` awızdı shayıw, tisti juwıw, bes jastan baslap tisti taza uslawg`a u`yretiw lazım.

Balalardın` qol oramalshasın tez-tezden taza uslap turıwda ata-ananın` esletip turıw kerek. Ta`rbiyashı erin` jarılıw ha`m basqada erin` keselliklerinin` aldın alıw maqsetinde, balalarg`a za`ru`r jag`dayda qol oramalshasınan paydalanıwdı u`yretip baradı. Olarg`a erin`di tez-tezden jalap turıwdı qadag`an etedi. Balalar baqshasının` ha`r bir xızmetkeri balalardın` na`zik dawıs perdesin saqlaw maqsetinde olarg`a g`amxorlıq etedi. Vrach ha`m medsestralar ha`m ata-analar menen sa`wbetleskende balalardı shınıqtırıw, qulaqların o`zbetinshe emlemewi kerekligin uqtıradı.

A`tiraptag`ılardıń` so`ylesiwi balalardın` so`ylewine ta`sir etedi. Olarg`a eliklew u`lgisi balalardın` so`ylewinin` za`ru`rli sha`rti bolıp tabıladı. Balalar baqshasının` baslı wazıypası durıs so`ylewdi rawajlandırıw. Sonlıqtan balalardın` durıs so`ylewinde

u`lkenlerdin` duris so`ylewi u`lken ta`sir jasaydı.

Baqsha men`geriwshisi so`ylew ma`deniyatı rejiminin` sho`lkemlestiriwshisi bolıwı kerek. Ol jıldın` basında u`lkenlerdin` so`ylewine qoyılatug`ın ulıwma pedagogikalıq talaplar haqqında mag`lıwmatlar beriwi kerek. Baqırmastan so`ylew, balalarg`a a`lpayım mu`na`sibette bolıw, qopal ha`rekette bolmaw bir-birlerine jumsaq mu`na`sibette bolıw kerekligi baqshada da`stu`rge aylanıwı kerek. Bulardın` barlıg`ı balalarg`a u`lgi sıpatında qalıwı kerek.

Barlıq waqıtta balalardın` abıraylı adamına aylang`an ta`rbiyashının` so`ylewi ayrıqsha a`hmiyetke iye. Ta`rbiyashının` so`ylewi, duris so`ylew ma`deniyatı balalardın` o`zgesheliklerine tuwrı bolıwı kerek. Ta`rbiyashının` so`zlik qorı bay, so`ylewi grammatikalıq ha`m orfoepiyalıq jaqtan kemissiz bolıwı da`rkar. Ta`rbiyashı so`ylep beriwi menen balalardı tın`lay biliwi kerek.

Ta`rbiyashının` kitapxanasında o`zbek, qaraqalpaq tilinin` ha`r tu`rli so`zlikleri, maqallar, jumbaqlar ha`m basqada toplamlar bolıwı kerek. Men`geriwshi ta`rbiyashılar arasında da jumıs alıp barıwı tiyis. Ta`rbiyashılar balalar menen so`ylesiwleri ha`m sawal-juwaplar o`tkergende ha`zillesip turıwlarıda kerek. Balalardın` so`ylewine ata-anası, jaqın ag`ayınlarınınin` so`ylesiwleride ta`sir ko`rsetedi. Bazı bir shan`araqlarda balalardın` nadurıs so`ylewine eliklep, balalarsha so`leydi. O`zin` tuta almag`an ata-analar balalarg`a mu`ra`ja`a`t etiwde, balanın` a`tiraptag`ılardı eliklep so`ylew baslawın esapqa almay o`zleri qopal tu`rde so`ylesiwige, baqırıwg`a shekem jetip baradı.

Bulardın` barlıg`ı ata-analarda pedagogikalıq bilimlerin` jetispewshiliginen boladı. Balalar baqshasının` tiykarg`ı wazıypalarınan biri ata-analar menen pedagogikalıq u`zitlew islerin alıp barıw, balalar menen xosh kewilli tu`rde so`ylesiw kerekligin ug`ındırıw bolıp tabıladı. Olarg`a bul tuwralı duris ma`sla`ha`tler berip barıwı tiyis .

Qızıqlı waqıyalarda bay turmıs adamnın` so`ylewinde ko`rinedi. Bul mektepke shekemgi jastag`ı balalarg`a da tiyisli. Ha`r tu`rli do`retiwshilik ha`m didaktikalıq oyunlar, ja`ma`a`tlik miynet etiw, balalardın` bayramları-bulardın` ha`mmesi balalar turmısın mazmunlı etedi.

Egerde balalarda qızıqlı ko`z aldına keltiriwler bolmasa, olardın` turmısı mazmunsız ha`m so`ylewi onsha o`speydi. Olar sonday-aq bir na`rseler haqqında

gu`rrin`ete almaydı. Onın`so`zlik qorı ju`da`a`stelik penen rawajlanadı.

Bir na`rselerden ta`sir alıwlar ha`m olardıń qaytalanıwın bir-birine baylanıstıra alıwları kerek. Eger ta`rbiyashı balalardıń turmısın mazmunlı qılıwg`a umtılıp, ha`r ku`ni jan`a ha`m jan`a ta`sirlerde berse, hesh na`rse este bekkemlenbeydi, sebebi olar ta`jiriye menen bos baylanısta boladı.

Ha`r qanday so`ylew a`meliyatı balardıń so`ylewin o`siriwdin` ha`ru`rli sha`rti bolıp tabıladı. Sebebi, tildi onnan paydalanıw protsessinde iyelew mu`mkin. Ta`rbiyashı ha`m u`lkenlerdin` so`ylewin, ko`rkem shıg`armaların tin`lawının` o`zi balag`a do`gerek a`tiraptag`ılar menen qatnasıqta tilden paydalanıw ko`nikpesin payda etpeydi. Balalardıń so`ylew praktikası olardıń shınıg`ıwlarında, oynılarında, ermeklerinde, miynetlerindeki qatnasıqlarında ju`da`a`hmiyetke iye.

Ta`rbiyashı balalardıń bir-birewleri menen so`ylesiwlerin xoshametlep barıwı tiyis, sonday-aq tartınshaq balalardı oying`a qosıwı kerek. U`lkenler menen so`ylesiw mu`na`sibeti-ta`rbiyashı menen balanın` ku`ndelik turmısında ju`da`a`hmiyetke iye. Balalardıń ta`rbiyashılar menen mu`na`sibette bolıw praktikası haqqında g`amxorlıq etiwı lazım. Sol maqsette tapsırmalar beriw, yag`nıy olardıń xanasına barıp kitaplar soraw, seyil haqqında ta`rbiyashısına so`ylep beriwdi buyırıw ha`m tag`ı basqalardan paydalanıw kerek. Balalar baqshasında ana tili shınıg`ıwlarında ko`rgizbeli qurallardan paydalanıw jaqsı jolg`a qoyılıw tiyis. Balalardıń oy-pikiri ha`m so`ylewinin` o`siwinde ko`rgizbelilik u`lken a`hmiyetke iye. Ko`rgizbeli material balalarda qızıg`ıwdı oyatadı. Baqshada balalar tilin o`siriwde a`tirap penen tanıstırıw ju`da`a`hmiyetke iye. Olardı ta`biyiy ha`m iskusstvo buyımlarına ajıratıw kerek. Didaktikalıq material ushın material «a`jayıp qaltasha» didaktikalıq oynıların oynaw ushın materiallar za`ru`r. 35-45 sm ko`lemindegi ren`li materialdan tigilgen, bezetilgen qaltasha. Balalar baqshasında oqıtıwdın` texnikalıq qurallarınan ken` paydalanılmaqta. Olardıń oqıw protsessindeki a`hmiyeti ko`rgizbelilikti ku`sheytedi. Bunda qabil etiw materialın tu`siniwligi asadı. Onda diafil`mler, kino kameralar, videokameralar, magnitofonlar, priemnikler balalardı a`tirap-do`gerek penen tanıstırıwda jaqınnan ja`rdem beredi. Ko`rgizbeli qurallar balalardıń ko`rgen na`rselerin ta`sirli gu`rrin` etiwinde paydalı.

So`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ıwlarının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri.

Shınıg`ıw-oqıtıwdı jolg`a qoyıwdın` forması. Balalardıń so`ylewin rawajlandırıw

həm a`tirap penen tanıştıruw shınıg`ıwları barlıq shınıg`ıwların` u`shten birin quraydı. Bul bolsa bala kelesheginde ana tili menen tanıştıruwdın` a`hmiyeti menen ta`riyplenedi. So`ylewdi rawajlandırıw həm a`tirap do`gerek penen tanıştıruw shınıg`ıwlarının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri sonnda, bul shınıg`ıwlarda balalar birdey tu`rde aktiv bola almaydı. Ha`r bir bala o`zine tapsırılğ`an tapsırmanı həm sol sıyaqlı ılaydan zat sog`ıw, su`wret sızıw həm ha`r tu`rli shınıg`ıwlarında balalardın` aktivligi ko`binese sırttan ko`rinbeydi. Bunda ishki aktivlik mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ılarg`a awırlıq etedi. Sebebi, balalarda zor pikirlewdi, o`zin tuta biliwdi-balanın` qa`legen waqtında emes, al shaqırılğ`an waqıtta juwap beriwde talap etedi. Eger ta`rbiyashı balalardın` o`zegesheliklerin esapqa almasa olar tez sharshap qaladı.

Ta`rbiyashı shınıg`ıwlar o`tkeriwde balalardın` fizikalıq həm psixikalıq rawajlanıw o`zgesheliklerin; gewdeni bir turmısta uslap tursa, tez sharawdı, ıqtıyarlıdıqqattın turaqlı emesligin esapqa alıw gerek. So`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ıwların o`tkeriwde to`mendegi talapdlardı orınlaw gerek:

1. Shınıg`ıwg`a aldınnan tayarlıq ko`riw, onın` mazmunın, metod həm usılların anıqlaw, kerekli ko`rgizbeli qurallar, oqıw quralların tayarlawı gerek.

2. Ta`rbiyashı balalarda shınıg`ıwda bolatug`ın aqlıy zorıg`ıw da`rejesin aldınan anıqlay alıwı tiyis. Oqıw materialının` ko`beyip ketiwi balalarda sharshatadı.

3. Shınıg`ıwdın` ta`rbiyalıq xarakterin anıqlaw həm og`an erisiw. Balalardı ha`r qıylı ekskursiyalarg`a, seyillerge, ta`biyattı baqlawlarg`a aparg`anda o`zinin` jasaw ornına, o`zinin` eline bolg`an su`yispenshilik sezimin ta`rbiyalawdı esapqa alıw gerek.

4. So`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ıwları emotsional xarakterge iye bolıwı gerek. Ta`rbiyashı shınıg`ıwdı baslawdan aldın onı qızıg`arlı, ta`sirshenli usıllardı oylap tabıw gerek. Bular jumbaqlar, jan`ıltıplashlar, ku`tilmegen waqıyalar bolıwı mu`mkin.

5. Ta`rbiyashı shınıg`ıwdın` anıq strukturasını oylap tabıwı gerek. Ta`rbiyashı shınıg`ıwdı baslawdan aldın o`tken material menen baylanıstıradı. Bul shınıg`ıwdan go`zlngen maqsetti anıq etip tu`sindiredi. Ma`selen, ta`rbiyashı kishkenelerge ha`zir qay jerge barıw kerekligin, yag`nıy gu`lzarlıqqa barıwın həm onda qanday gu`ller o`sip atırg`anılıg`ın ko`riwlerin aytadı. Eger shınıg`ıwda bir ha`diyse menen tanıştıruw atırg`an bolsa, onda balalar biliw xızmetinin` basqıshları, tiykarg`ıdan, ulıwmalıqtan ekinshi da`rejeli na`rselerge, ta`riyplewlerge o`tiw printsipi belgilep alınadı. Ma`selen,

asxanag`a ekskursiyag`a barg`anda, balalar birinshiden aspaz benen tanısadı, asxananı ko`rip shıg`adı, son` ıdıstabaq ha`m basqada na`rselerdi ko`zden keshiredi.

Shınıg`ıwdın` aqırında juwmaqlar shıg`arıp, ra`smiy bahalar qoyıp otırıwg`a bolmaydı, sebebi bularg`a mektepke shekemgi jastag`ılar onsha tu`sinbeydi.

6. Ta`rbiyashı ha`r bir shınıg`ıwda balanın` so`ylew aktivligin rawajlandırıw kerek. Yag`nıy ol da basqalardıń so`ylewin tın`lawı ha`m o`zi so`ylewi de kerek. Ta`rbiyashı shınıg`ıwda balalardıń ko`pshiligine so`ylew imka`niyatların beretug`ın usıllardı aldınnan oylap barıwı kerek.

Balalardıń ha`r qıylı oynları, olardıń ha`r qıylı xızmetleri orlardıń aktivligin asıradı. Bala tın`lawı, ko`riwi, eske tu`siriwi, xor menen birgelikte ta`kirarlawı mu`mkin.

7. Shınıg`ıwlarda ta`rbiyashı kollektiv ta`limin balalarg`a individual jantasıw menen birge qosıp alıp barıwı tiyis. Ulıwma tapsırmalardı ayırım balalarg`a beriletug`ın tapsırmalar menen birge qosıp jiberiw kerek. Ta`rbiyashı ta`limin` individual tapsırmaların ha`m usıldarın tan`law waqtında balalardıń so`ylew ko`nlikpelerin ha`m bilim da`rejelerin esapqa alıw za`ru`r.

8. Shınıg`ıwda jolg`a qosıw aldınan oylap alınadı. So`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ıwları ha`r tu`rli orınlarda, ko`bine se balalar stol a`tirapında, spektakl` ha`m teleradin ko`rsetiwler tamasha etetug`ın xanalarda, ha`reketli oynlar o`tkeretug`ın zalda, baqlawlar alıp baratug`ın maydanshalarda o`tkeriw mu`mkin. Ana tili shınıg`ıwlarında gigiena talaplarına tolıq a`mel etiwı kerek. jaqtılıq otırg`anlardıń shep ha`m arqa ta`repi menen tu`siwi, taza hawa bolıwı, mebeller balalardıń boyına tuwrı keliwi kerek.

9. Ta`rbiyashı shınıg`ıw dawamında balalardıń so`ylewin baqlaw protsessinde olardıń bilimlerin esapqa alıp barıw za`ru`r.

10. Ana tilinen o`tilgen materialdı bekkemlew ushın ta`rbiyashı basqa shınıg`ıwdan ha`m xızmet tu`rlerinen paydalanıw lazım. Sonday etiw ju`da` a`hmiyetli sebebi, balalarda quramalı aqılıy ha`m uqıplılıqların` payda bolıwına imkan tuwıladı.

Ma`selen, mektepke tayarlaw gruppasında ta`rbiyashı qanday kitap jaratılıwı kerekligi haqqında sa`wbet o`tkergennen son`, bir neshe ku`n o`tiwi menen o`zlerinin` jırtıl`an kitapların jamawdı usınıs etedi.

Balalarg`a ana tili tiykarinan shınıg`ıwlarda u`yretiledi. Ta`rbiyashı balalardın` jas o`zgesheliklerin esapqa alg`an jag`dayda ana tili tabıslı o`tedi. Ha`r ha`ptede neshe shınıg`ıwdın` bolıwı ha`m qanday metodlar, usıllardın` qollanıwı jas o`zgesheliklerge baylanıslı boladı. Kishkene gruppalarda ana tili shınıg`ıwlarının` mazmunı, forması, mektepke shekemgi jastag`ı balalarg`a tu`sinikli bolıwı kerek.

Kishkene gruppalarda balalardın` so`ylewin rawajlandırıwıg`a baylanıslı ko`p shınıg`ıwlar didaktikalıq oyunlar, ermek oyunlar, insetsenirowkalar formasında o`tkeriledi. Balalardı mebel` menen tanıstırıw shınıg`ıw to`mendegishe o`tkeriliwi mu`mkin.

1. Shınıg`ıw-gruppa xanasındag`ı mebeli ko`zden o`tkeriw.

2. Shınıg`ıw (4-5 ku`nnen keyin)- G`Quwırshaqqa u`y quramızG` didaktikalıq oyını. Balalarg`a ana tilin u`yretiwde ta`rbiyashı basshılıq etedi. Kishkeneler menen o`tkeriletug`ın shınıg`ıwlarda ta`rbiyashının` roli a`sirese ullı. Baqshag`a jan`a kelgen bala kem ga`p boladı. Olar shınıg`ıwlarg`a birden kirisip keta almaydı, tın`lay almaydı, juwap beriwdi bilmeydi. Sonın` ushında ta`rbiyashı aktivlik ko`rsetip, ha`r bir na`senin` atın aytıp tu`sindirip berip, bul na`rseler menen balalarda juwap aktivligin oyatıw kerek.

Jıldın` basında ta`rbiyashı balalardın` individual juwaplardı talap etpeydi. Son`ınan shınıg`ıwıg`a individual xızmet, individual so`ylew a`ste-aqırınlıq penen kirgizilip barıladı. Ma`selen, ha`mme balalar xor menen avtomobil`din` dawısın ta`riypleydi. Bunnan son` ta`rbiyashı Nasiba G`bi-bibG` dep ayt, Sanabar, G`bi-bibG` dep ayt deydi h.t.b.

Orta gruppalardag`ı shınıg`ıwlar jıl basına o`z xarakteri ta`repinen kishkene gruppadag`ı shınıg`ıwlarg`a jaqın boladı. Jıl basında balalardın` kishkene gruppalarda alg`an bilimleri bekkemlenedi, son`ınan bolsa, so`ylewdi rawajlandırıw bag`darlamasında belgilengen bilim shegarasın, so`zlikti ken`eytedi.

Balalar baqshasının` u`lken ha`m mektepke tayarlaw gruppalarında so`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ıwlarının` a`hmiyeti balalardı mektepke tayarlaw wazıypalarına baylanıslı. So`z baylıg`ı, so`ylewden paydalana alıw, ta`rbiyashıg`a ko`rsetiw usılın ko`binese awızeki usılı menen almastırıw imkanın beredi. So`ylewdi o`siriw shınıg`ıwlarında ta`rbiyashı balalar kitaptan, tu`sindiriwden, ballarg`a soraw beriw usılınan ken` paydalanadı . Balalarg`a salıstırıw, analiz etiw, juwmaq shıg`arıwdı talap

etetug`ın quramalı sorawlar beriledi .

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` oylawı zatlıq ta`sirshen`lik xarakterde ekenligin esapqa alıp, olardı a`tirap penen tanıstırıw, so`zlik qorın bayıtıw isleri, a`sirese ekskursiya, baqlaw jolları menen alıp barıladı. Shınıg`ıwlarında buyımlar, janlı ta`biyat materialları, su`wretlerden ken` paydalanadı. So`ylewdi rawajlandırıwda ta`rbiyashı jetekshi roldi atqaradı. Sonda balalardın` so`ylew aktivligi ku`sheyip ketedi. Balalar soraw beredi, juwap qaytaradı. Ana tili shınıg`ıwlarında balalarda oqıw xızmeti uqıplılıqları payda boladı. Aralas gruppalarda so`ylewdi rawajlandırıw shınıg`ılwrın o`tkeriw anag`urlım quramalı bolıp tabıladı. Ta`rbiyashı shınıg`ıw o`tkeriw waqtında balalardı jasına qaray gruppalag`anda durıs bo`liwde balalardın` jas tuwralı anıq mag`lıwmatqa iye bolıwı kerek. Ha`r jas gruppashası ushın shınıg`ıwlarında ba`rqulla jay ajratıladı, kishkeneler aldına, u`lkenler bolsa arqaraqqa otırğ`ızıladı.

Eger gruppada eki yamasa u`sh tu`rli jastag`ı balalardın` sanı birdey bolsa, onda shınıg`ıwlar pu`tin gruppa menen bir waqıtta, bir mazmunda, lekin ha`r tu`rli bag`darlama talapları tiykarında o`tkeriledi. Bular su`wret tiykarında o`tkeriletug`ın shınıg`ıwlar, so`zlikti aktivlestiriwshi didaktikalıq oyunlar, balalardın` dawım ma`deniyatın o`sriiwshi, gu`rrin` etip beriw h.t.b. Bunday ulıwma shınıg`ıwlar eki bo`limnen turadı. U`lken gruppalarda balalar barlıq shınıg`ıwlarında qatnasadı, orta jastag`ı balalar shınıg`ıwdın` birinshi ha`m ekinshi bo`liminde qatnasadı, son` o`zlerinshe oynawg`a ruxsat etiledi, kishkeneler bolsa shınıg`ıwdın` birinshi bo`liminde qatnasadı, keyin ta`rbiyashı olardıń o`zlerine topalan` etpey oynawdı usınıs etedi. Ma`selen, su`wret penen o`tkeriletug`ın shınıg`ıw to`mendegishe o`tkeriledi. Shınıg`ıwdın` birinshi bo`limi su`wretti ko`zden keshiriw ha`m onıń mazmunı tiykarında sa`wbetlesiwge ajratıladı. Shınıg`ıwdın` bul bo`liminde gruppanıń barlıq balaları qatnasadı. Ta`rbiyashı barlıq gruppag`a mu`ra`ja`a`t etip soraw beredi, lekin balalardı bolsa sorawdın` jen`il ha`m awırlıg`ına qaray shaqıradı, yag`nıy jen`il sorawg`a juwap beriw ushın kishkene balalardı, basqa sorawlarg`a juwap beriw ushın orta ha`m u`lken gruppa balaların shaqıradı . Sa`wbet tamamlang`annan son`, ta`rbiyashı kishkenelerge ruxsat beredi, o`zi bolsa shınıg`ıwdı dawam ettiredi.

Da`slep ta`rbiyashı su`wret tiykarında gu`rrin` etiw u`lgilerin ha`m gu`rrin` du`ziw ko`rsetpelerin beredi, orta jastag`ı balalardın` 2-3 shaqırın, o`z sorawlarına juwap

alg`annan son` jiberedi, u`lken balalarg`a gu`rrin` du`ziw ko`rsetpelerin ta`kirarlaydı ha`m toltıradı, bir neshe baladan soraydı.

Shınıg`ıw barlıg`ı bolıp 25 minut dawam etedi. Ha`r bir jas ushın rejim talaplarına muwapıq is alıp barıw talap etiledi ha`m ha`r bir jas gruppası ta`rbiyashıdan bag`darlamada talap etilgen ha`mme na`rseni aladı.

Eger do`gerek-a`tirap penen tanıstırıwg`a baylanıslı materialdı tek g`ana orta ha`m u`lken jastag`ı balalarg`a mo`lsherlengen bolsa, kishkenelerge tu`sinikli bolmasa, bunday shınıg`ıwlarda kishkenelerdi qatnastırmag`an maqul. Bunday bag`darlama materialları bir yamasa eki gruppa menen o`tkeriledi. Bul shınıg`ıwlar ku`n ta`rtibindegi ekinshi shınıg`ıw tu`rinde o`tkeriledi, sebebi, orta ha`m u`lken jastag`ı balalardıń ku`ndelik rejiminde ha`r ku`ni eki ret shınıg`ıw o`tkeriw na`zerde tutılğ`an. Bul shınıg`ıw waqtında kishkeneler xanadan shıqpay, quwırshaq, qurılıs ha`m basqada oyınları oynaydı.

Eger gruppada qaysı bir djastag`ı balalar kem bolsa, olar menen ayırıqsha shınıg`ıwlar o`tkerilmeydi, ba`lkim maetiraldı olarg`a ulıwma shınıg`ıwlarda individual jantasıw ta`rtibinde u`yretilip barıladı.

1.2. Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemesinde so`zlik isinin` wazıypaları ha`m mazmunı

Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemesinde so`zlik isi bul balalardın` jetik so`zligin olarg`a tanıs emes yamasa qıyın so`zler esabınan rejeli ken`eytiw bolıp tabıladı. Bizge belgili mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` so`zligin keneytiw bir waqıttın` o`zinde a`tiraptag`ı haqıyqatlıq penen tanıstırıw ha`m og`an durıs qatnasta bolıwdı ta`rbiyalaw menen birge qosıp alıp barıladı.

Biz o`z pikirimizdi ga`p arqalı bildiremiz. Ga`p so`zlerden du`ziledi. So`z bolsa tildin` qurılıs materialı bolıp tabıladı. Sonın` ushında so`zdi bilmey turıp, tildi biliw mu`mkin emes. So`yleskende isletiletug`ın so`zlerdin` ha`mmesi tilimizdin` so`zlik baylıg`ın, yag`nıy leksikasın quraydı. **Leksika** so`zi grekshe **leksis** so`zinen alıng`an bolıp, ol **so`z** degen ma`nisti bildiredi.

Ha`r bir so`zde to`mendegiler u`lken a`hmiyetke iye: 1) onın` a`hmiyeti yamasa ma`nisi; 2) so`zdin` seslik quramı; 3) onın` morfologiyalıq du`zilisi. Balalar menen so`zlik isin sho`lkemlestirgende so`zdin` usı u`sh ta`repine itibar beriw kerek.

Mektepke shekemgi ta`lim ma`kemesinde so`zlik isinin` anıq wazıypaları balalardı predmetlerdin` bo`leklerin, ren`lerin, ko`lemin ajratıwg`a u`yretiwden ibarat. Usı tiykarda dene bo`leklerin (bas, qollar, ayaqlar, murın, awız, ko`zler ha`m t.b.) ko`lemdi (u`lken, kishi) ha`m ren`lerdi (qızıl, sarı, ko`k, jasıl) bildiriwshi so`zler balanın` so`zligine kirgiziledi.

Eki jastın` aqırında uqsas predmetlerdi, zat-buyımlardı (ma`selen, pıshıqtın`, onın` ren`i, u`lkenligine qaramastan tanıw) bir so`z benen aytıwg`a, bir topardag`ı buyımlardı basqa topardag`ı buyımlardan ren`i, u`lkenligine qaramastan (toptı shardan, keseni stakannan ha`m t.b.) ajratıp alıwg`a u`yretiledi. U`sh jastan baslap balanın` so`zligi u`lken jastag`ılar ha`m jeke o`zi qatnasta bolatug`ın u`y ruwzıgershilik buyımlarınin` atın, ko`shede, bag`da, qıyabanda ha`m t.b. orınlarda (transport quralları, qurılıslar, o`simlikler, hawanlar ha`m t.b.) ko`rgen predmetlerdin` atın bildiriwshi so`zler menen bayıydı.

Bala o`zi qatnasıqta bolatug`ın buyımlardın` bo`legin (shıbıq, sha`ynektin` qaqpag`ı, jen`, qalta, sa`depler, sa`deptin` tesigi, jag`a ha`m t.b.lardı), tu`rin (shar,

kubik, kol'tso), miywe palızların` mazasın (mazalı, ashshı, da`mli, da`msiz, turıshlı), ku`nnin` bo`leklerin (azanda, ku`ndiz, keshqurın) bildiriwshi so`zlerdin` esabınan so`zlik baylıg`ı keneyedi.

To`rt jasar balalar barlıq buyımlardı, u`skenelerdi, ha`r qıylı transport qurallarının` atın anıq aytadı. Bulardan tısqarı: 1) buyımlardıń ko`lemin, detallardıń u`lken kishiligin ajratıwdı bildiriwshi (u`lkenirek, u`lken, kishi, kishirek, ken`, ken`irek, uzın, uzınıraq, juwan, jin`ishke sıyaqlı); 2) buyımlardıń jaylasıw ornın (on`da, shepte, ortasında, keyninde, jakınıraq, qasında), ku`n bo`leklerin ha`m olardıń belgilerin (azanda, keshqurın, tu`nde, tan`sa`ha`r, kesh, quptan, qaran`g`ı, jaqtı sıyaqlı); 3) buyımlardıń fizikalıq qa`siyetlerin (jumsaq, qattı, ıssı, suwıq, tegis, tıp-tınıq, gedirbudır, jiltıraq ha`m t.b.), o`zgesheliklerin (eriydi, jibiydi, jırtıladı sıyaqlı) bildiriwshi so`zlerde olardıń so`zligin tolıqtıradı.

1. Balalardıń so`zligin bayıtıw. Balalardıń so`zligin bayıtıw degende, biz olardı erkin o`zlestiriwi ushın qıyın bolg`an jan`a so`zler menen u`zliksiz tanıstırıp barıwdı tu`sinemiz. Balalardıń so`zligin bayıtıw isi u`sh bag`darda alıp barılıwı mu`mkin:

1. A`ste-aqırınlıq penen mug`darı artıp baratug`ın buyımlar ha`m ha`diyseler menen tanıstırıp barıw;

2. A`tirapımızdag`ı qorshap turg`an predmetler menen ha`diyselerdin` atın, belgisin, o`zgesheliklerin, olardıń o`z-ara qatnasıqların bildiriwshi so`zlerdi kirgiziw;

3. Predmetlerdin` belgelerine qarap ajratıw ha`m ulıwmalastırıw tiykarında da`slepki tu`siniklerdi bildiriwshi so`zlerdi kirgiziw.

So`zlikti bayıtıw isinin` u`sh bag`darı boyınsha alıp barılatug`ın is barlıq toparlar ushın tiyisli bolıp, tek mazmunı jag`ınan o`zgeshelenedi. Ma`selen, ta`biyat ha`diyseleri, buyımlar, ja`miyetlik turmıs ha`diyseleri t.b. menen tanıstırıwda jumıs mazmunının` a`piwayılılıqtan quramalılıqqa jetiwi ha`r qıylı toparlarda o`z-ara o`zgeshelenedi.

Eki jasar balalar baqshada, u`yde qatnasıqta bolatug`ın buyımlardıń, kiyim-kenshekler, mebeller, ıdıs-tabaqlar, oyınshıqlar ha`m basqalardıń atların bilip aladı. Olar endi turmıslıq xojalıq ha`m oyın ha`reketlerinde paydalanılatug`ın ayırım buyımlar ja`ne olar arqalı orınlanatug`ın ha`reketlerdin` atların bilip alıwı kerek.

Bul jasta olardıń zat-buyımlar haqqındag`ı bilimleri teren`lesip, bekkemlenip baradı, olar endi uqsas buyımlardı belgilerine qarap ajratıwg`a u`yretiledi ha`m sonıń na`tiyjesinde olardıń so`zligi stul, kreslo, divan, stol, astaxta, tuflı, botinka, gewish, tapochka, ma`si, etik, oramal, toppı, qalpaq, telpek, shekpen, shapan, shalbar, stakan, kese, sho`lmek, nag`ıslı ko`ylek sıyaqlı bir qatar so`zlerdin` esabınan bayıydı.

Bes jasar balalardıń jetik so`zligine olardıń o`mirinde dus keliwshi barlıq buyımlardıń atların, olardıń bo`leklerin, belgili ha`m o`zgesheliklerin, ken`isliktegi ornın ha`m waqıtqa qatnasın bildiriwshi so`zler kirgiziledi. Sonday-aq usı jasta olardıń so`zligine turmıslıq-xojalıq tu`siniklerin bildiriwshi so`zler (palız o`nimleri, miyweler, kiyimler, oyınshıqlar, ıdıslar, ayaq-kiyimler ha`m t.b.) kirgiziledi.

Altı jasar balalardıń jetik so`zligine buyımlardıń a`hmiyetli belgilerin (ag`ash, metall, plastmassa, tawar, shiyshe, ayna) ko`rinisi menen o`zgesheliklerin (ashık-qızıl, toyg`ın jasıl, ashshıraq, sarılaw, awırlaw, jen`il, suwıg`ıraq, ıssılaw, jıllı, jıllılaw, saz, sazlaw, saz emes; jibiydi, a`sten jibiydi ha`m t.b.) ha`m basqa da tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler kirgiziledi.

Jeti jasar balalardıń so`zligine bolsa buyımlar menen materiallardın en` a`hmiyetli belgilerin bildiriwshi so`zler kirgiziledi (ashshı, mazalı, turıshlı, shor, jasıllaw, sarı; tawar-qalın`, tu`kli, jen`il, qısqa arnalg`an ha`m t.b.) Bunda ajratıp alıwdı bildiriw ushın za`ru`r bolg`an so`zlerdi kirgiziw u`lken a`hmiyetke iye boladı. Balalardıń o`zleri qaysı so`z durıs, anıq ekenligin tan`lay almaydı, al esitip atırg`an so`zlerine elikleydi. Sonıń ushın ta`rbiyashınım` so`zi balalarg`a u`lgi bolıwı, ol o`zinin` so`zligin bayıtıw u`stinde islewi kerek. Ol ana tilinin` so`zlik quramın jaqsı u`yreniwi sha`rt. Solay etip, balalardıń so`zligin bayıtıw isi ha`m onın` mazmunın, balalardıń buyımlar haqqındag`ı bilimlerin u`zliksiz tu`rde keneytiwge, ulıwmalastırıwg`a ha`m teren`lestiriwge umtılwı za`ru`r. Balanın` so`zligindegi so`zlerdin` mug`darı onın` tu`sinigi menen sa`ykes keliwi kerek. Eger balanın` tu`sinigi rawajlanıp, so`zlik baylıg`ı a`ste jetilisse, ol waqıtta bala so`zdin` ma`nisine tu`sinbey, ko`p so`yleytugin` «ezbe» bolıp qaladı. Sol sebepli ha`r eki jag`dayda da balanın` akıl-oyına rawajlanıwınan keri ta`sir ko`rsetedi. Balanın` so`zligine paydalanıwdan shıgarılğ`an ha`m jergilikli dialektke tiyisli so`zlerden kirgiziwge bolmaydı. Balalardıń bir-biri ha`m u`lken jastag`ılar menen qarım-qatnasta bolıwı ja`ne onın` o`zinin`

pikirlerin erkin, tu'sinikli etip aytıwı ushın tiykarg`ı dereklerden biri – balalar ko`rkem a`debiyatı. Balalar u`lken jastag`ılardıń okıp beriwi, gu`rrin` etiwı arqalı qo`rkem shıg`armalardı tu`sinedi ha`m sol tiykarda olardıń so`zligi bayıp otıradı.

2. Balalardıń so`zligin anıqlaw ha`m bekkemlew. Balalardıń so`zligindegi so`zlerdi bekkemlewge ta`rbiyashı ayırıqsha itibar beriwi za`ru`r. Bul wazıypa mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardıń jas ha`m individuallık o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda a`melge asırıladı. Baqsha jasındag`ı balanıń so`zliginde so`zlerdin` bekkem ornalasıwı ushın onı bir neshe ret qaytalaw za`ru`r.

Balanıń esinde qıyınshılıq penen bekkemlenetug`ın quramalı so`zlerge to`mendegiler kiredi: 1) ulıwmalastırıwshı so`zler: u`y haywanları (at, sıyr, qoy, eshki, eshek); mebel (stul, stol, divan, astaxta, shkaf); ayaq-kiyimler (tufli, botinka, tapochka, gewish); ıdıs-tabaqlar (tarelka-kese) ha`m t.b.; 2) abstrakt so`zler (tım-tırılıq, sarg`ısh, tazalıq, go`zzalıq); 3) belgilerin bildiriwshı so`zler (gedir-budır, tıp-tınıq, turıshlı, qalalı, temirdey) ha`m tag`ı basqalar.

Seslik jag`ınan qıyın aytilatug`ın so`zler (trolleybus, motoroller, ekskovator, eskalator, kirpitiken, avtobus, termometr, komplekt, kompot, televizor, plastmassa) menen erkin o`zlestiriliwi qıyın bolg`an so`zler bir neshe ma`rte qaytalanadı, balalarg`a da`slep birgelikte, son`ınan dara-dara qaytalaw usınıs etiledi. Ma`selen, «Mınaw tarelka, bizde tarelkalar og`ada ko`p, ha`zir na`wbetshi bes tarelka alıp keledi. Ha`zir aspaz apamız tarelkag`a awqat salıp beredi...»

Balanıń so`zligin bekkemlewden tısqarı basqa wazıypa, yag`nıy so`z ma`nisin anıqlaw da sheshiliwi tiyis. Balanıń turmıshlıq ta`jiriybesi jeterli bolmag`anlıg`ı ushın ayırım so`zlerdin` ma`nisin tez o`zlestire almaydı. Bul protsess uzaq dawam etip, tutas mektepke shekemgi ta`rbiya jasın o`z ishine qamtıp aladı.

Ma`selen balalar «stol» so`zinen erte paydalana baslaydı. Olar bul so`z u`skene, buyımnıń atı ekenligin bileydi, «stol», «awqatlanıw» ma`nisinde de qollanıwın (Akmaldıń tuwılğ`an ku`nine barg`anımızda «stol»ı jaqsı edi, yag`nıy da`sturxanda barlıq awqatlıq zatlar bar edi, jaqsı ku`tti) son`ınan bilip aladı. «Bayram» so`ziniń ma`nisi de u`zliksiz ten`lestirip barıladı: kishi jastag`ı bala «bayram» so`zin sezimtalıq (emotsional`lıq), quwanış demleri ma`nisinde tu`sinedi. U`lken jastag`ı bala bolsa

«bayram» (g`a`rezsizlik bayramı yamasa nawrız bayramı) bul pu`tkil O`zbekstan xalqı shadlıq, quwanish penen belgileytug`ının tu`sinedi.

Bunnan tısqarı, balalardıń akıl-oyı (pikirlewi) o`zinin` anıqlıg`ı, ko`rgizbeli bolıwı menen u`lken jastag`ılardıń aqıl-oyınan ajıralıp turadı. Olar en` da`slep, anıq so`zlerdi o`zlestiredi. Balalardıń so`zliginde ulıwma tu`siniklerdi bildiriwshi so`zler bolıp, olardan naduris paydalanadı, yag`nıy usı so`zlerdin` ma`nisi shegaralangan halda tu`siniledi. Sonın` na`tiyjesinde balalar menen ta`rbiyashı arasında tu`sinbewshilikler kelip shıg`adı ha`m balalar ta`rbiyashının` so`zlerin tu`sinip u`lgermeydi. Sol ushın ta`rbiyashının` tiykarg`ı wazıypası balalardıń jasına sa`ykes so`zlerdi tan`lap, olardıń ma`nisin tu`sindiriwshi, zat-buyım ja`ne ha`diyselerdin` atların durıs aytıw kerek. Juwmaqlap sonı aytıwımız kerek, ta`rbiyashı qanday tu`rdegi shınıg`ıw sabag`ın o`tse de, a`lbette jan`a, balalar ta`repinen erkin tu`rde o`zlestiriliwi qıyın so`zlerdi balalardıń so`zliginde bekkemlewi ha`m olardıń ma`nisin ayrıqsha tu`sindiriwi sha`rt. Ma`selen, orta jastag`ı toparda (bag`darlama tiykarında) «Go`rug`lı» da`stanınan u`zindi oqıp atırg`anda (ko`rkem a`debiyattı oqıp beriw shınıg`ıw sabag`ı) tekste «baytal» so`zi ushırasadı. Bala bul so`zdi birinshi ret esitip atırg`an bolıwı mu`mkin. Ta`rbiyashı «baytal» bul ana at ekenligin balag`a tu`sindirip, balanı («Go`rug`lını») emizip turg`an attın` su`wretin balalarg`a ko`rsetiwi ha`m «baytal» so`zin bir neshe ma`rte qaytalaw usılınan paydalanıp, balanın` yadında bekkemlewi kerek.

Usı ta`rizde da`stannın` tekstindegi «jılqıshı», «jılqıman», «atlaw», «gu`bi» sıyaqlı so`zlerdin` ma`nisi de tu`sindirilip, bekkemlenedi.

3) Balalardıń so`zligin jetilistiriw. Ta`rbiyashı balalardıń so`zligin bayıtıp g`ana qoymastan, so`zliktegi so`zlerden orınlı paydalanıwg`a da u`yretip barıwı, so`z arqalı aytilatug`ın pikirlerdi anıg`ıraq bildire alıw ko`nlikpesin payda ete alıwı kerek. Balalardıń so`zligin jetilistiriwdin` mazmunı ha`r bir toparda olardıń jası menen jeke o`zgesheliklerin esapqa alg`an halda «Balalar baqshasında ta`lim-ta`rbiya bag`darlaması»nda bayan etilgen.

Balalardıń so`zligin jetilistiriw-bul balalar ta`repinen ma`nisin anık tu`singen halda paydalanatug`ın so`zler mug`darının` artıp barıwı bolıp tabıladı.

Ha`r qıylı ha`reket tu`rlerinde (shınıg`ıwda, oyın, miynet, turmıslıq xızmet ha`m ku`ndelikli ta`rtip protsesinde) balalardı o`zinin` so`zlik baylıg`ının` paydalanıwg`a

u`yretiw, olardıń anıq so`ylewin jetilistiriw- bul balalar ta`repinen ma`nisin anıq tu`singen halda paydalanatug`ın so`zler mug`darının` artıp barıwı bolıp tabıladı.

Ha`r qıylı ha`reket tu`rlerinde (shınıg`ıwda, oyın, miynet, turmıslıq xızmeti ha`m ku`ndelikli ta`rtip protsesinde) balalardı o`zinin` so`zlik baylıg`ınan paydalanıwg`a u`yretiw, olardıń so`ylewin jetilistiriwdin` za`ru`r sha`rti bolıp tabıladı. Sebebi, tildi onnan paydalanıw dawamında g`ana iyelew mu`mkin. Balalardıń u`lken jastag`ılar menen so`ylesiw qatnasıg`ı olardıń so`zligin jetilistiriwde qunlı usıl bolıp esaplanadı. Sonday-aq, tapsırmalar beriw yag`nıy metodika bo`lmesine barıp, u`lken ta`rbiyashıdan didaktikalıq (bilimlendiriw) oyınshıq yamasa su`wret sorap keliw; seyil tuwralı ta`rbiyashı apasına aytıp beriw; Atı ne? Ren`i qanday? Qanday materialdan islengen? Ne ushın kerek? sıyaqlı sorawlar beriw; balalarg`a belgili bolgan so`zlerdi tikkeley aytıp, yadına tu`siriw uqsaslıq boyınsha (buyımlardıń xızmetine qarap) jan`a so`z jasaw (qant ushın qant salg`ısh, su`t ushın su`t ıdıs); ob`ekt ushın ha`m kelbetlik ja`ne feyillerdi tan`law (qanday gu`rrin`? –ku`lkili, zawıqlı, ertekke uqsas); ta`rbiyashı ta`repinen bile tura qaldırılıp ketken so`zlerdi tawıp aytıw ha`m tolıqtırıw (onın` iyneleri qısta gu`mistey; ayıwlar arbada sil...-silkinedi) sıyaqlı usıllardan paydalanıp balalardıń so`zligin jetilistiriw mu`mkin.

1.3. Aynala-a`tirap penen tanıstırıw ha`m so`zlik u`stinde islew boyınsha shınıg`ıw tu`rleri

Baqlaw shınıg`ıwında so`zlik isi. Bilimlendiriwdin` a`hmiyetli metodlarınan biri – bul baqlaw bolıp tabıladı. Baqlaw o`zine ta`n bir ha`reket bolıp, ol balanı o`mir menen jaqınnan tanıstıradı. Bala, a`dettegidey, esitkenlerine qarag`anda ko`rgen ha`m baqlag`anların uzaq waqıt yadında saqlaydı, olardan ta`sirlenedi, estetikalıq zawıq aladı. Ha`r qıylı ren`lerge bay, go`zzal ha`m sayamanlı ta`biyat balanın` talg`amın, so`z baylıg`ın, so`ylewin jetilistiriw da`regi bolıp tabıladı. Balanı a`tiraptag`ı go`zzallıqtı ko`re biliwge, ren`lerdi tu`sinip alıwg`a, seslerdin` ırğag`ın tın`lay biliwge, jag`ımlı iyislerdi seze alıwg`a u`yretiw arqalı onın` pikirlewi jetilistirilip, so`ylew tilini rawajlandırıladi. Balada qorshag`an ortalıqtan alg`an ta`sirlerin so`z benen bildiriw qa`siyetlerin ta`rbiyalaw u`lken a`hmiyetke iye. Bala qorshag`an ortalıq ha`m ja`miyetlik turmıs ha`diyselerin, adamlardın` miynetin baqlap, olardı sa`wlelendiriw ushın jan`a so`z ja`ne so`z dizbeklerin u`yrene baslaydı. En` a`hmiyetlisi, bala o`zi jasap turg`an jerdegi o`simlik, haywan, ja`miyetlik turmıs, buyımlar menen jaqınnan tanısadı. Balalarda baqlaw ha`reketinin` og`ada jaslıg`ınan payda bolıwı tuwralı pedagog ilimpaz D.N.Gonobolin bılay degen edi: «Baqlaw tu`siniktin` o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye tu`rlerinen biri. Sırtqı du`n`ya ob`ektlerin tu`siniwdin` quramalılıg`ı tek sezimler (ko`riw, esitiw ha`m basqalar)din` o`tkirliги g`ana emes, al ha`diyselerdi talqılap biliw, zatlardın` belgilerin ajratıw, olardıń arasındag`ı baylanıslardı anıqlaw, bilip alıw ha`m sol sıyaqlılırg`a baylanıslı bolıp tabıladı». Balardı jan`a ob`ekt penen tanıstırıwdın` tiykarg`ı makseti sol ob`ekttegi jan`alıqtı bilip alıwg`a, onın` belgileri, o`zgeshelikleri tuwralı tu`sinikke iye bolıwg`a ha`m qorshag`an ortalıq penen baylanıslılıg`ın anıqlawg`a ja`rdem beriwden ibarat. Baqlaw protsesinde ha`r qıylı analizatorlar (ko`riw, esitiw, da`m seziw, teri) jetilisedi, balalardın` ayırım seziw organları so`z benen (ashshı, qurg`aq, ıssı, suwıq, gedir-budır, tegis, qızıl, sarı, ko`k ha`m t.b.) bildiriledi.

So`ylewdi jetilistiriw metodikasının` tiykarın salıwshı belgili pedagog I.Tixeeva baqlawdın` bilimlendiriw protsesindegi a`meliyatına joqarı baha berip, bılay degen edi: «...Waqıyanı baqlaw ha`r qanday bilimge iye bolıwdın` negizi bolıp tabıladı. Baqlawdan go`zlengen a`hmiyetli maqset balalarg`a qorshag`an ortalıqtag`ı du`n`yanı

sanalı tu`rde tu`siniwge ha`m tu`singen na`rseni so`z benen bildiriwge ja`rdem beriw bolıp esaplanadı». Tu`sirik balanın` aqıl-oy ha`reketi menen baylanıslı: yag`nıy ob`ekt tuwralı pikir ju`zege keledi, a`hmiyetli belgileri bolıp sanaladı, ob`ekt basqa ob`ekt penen salıstırıladı. Baqlaw protsesi ta`rbiyashının tiykarında alıp barıladı, u`yrenilip atırğ`an a`hmiyetli ta`repleri bolsa so`z arqalı bildiriledi.

Balalar baqshasının` en` a`hmiyetli wazıypası:

- 1) Balalarda baqlawshılıq qa`biletin jetilistiriw;
- 2) A`meliy ta`jiriybelerdi arttırıw;
- 3) So`ylew ko`nlikpelerin payda etiw ushin o`z sezimlerin paydalanıwg`a u`yretiw.

Balalarda baqlawshılıq qa`biletini olardı a`tiraptag`ı du`n`ya menen sho`lkemlesken ta`rizde tanıstırıw jolı arqalı jetilistiriledi. Balalardıń bilim da`rejesin ken`eytiw, so`ylewdi jetilistiriw ha`m so`zlik penen islesiwde qorshag`an ortalıqtan paydalanıwdın` eki usılı bar:

1. U`yreniletug`ın material sıpatında balalarg`a jaqınlatıp ko`rsetiw. Bularg`a turmısta qollanılaturg`ın buyımlar, ıdıs-tabaqlar, kiyim-kenshek, ayaq-kiyim, oynıshıqlar, ta`biyattag`ı gu`ller, terekler, miyweler, palızlar, ob`ektler, u`y haywanları menen tawıqlar, quslar, balıqlar ha`m basqalar kiredi. Bunday baqlaw balalar baqshasının` o`zinde o`tkeriledi.

2. Balalardı ob`ektke yamasa buyımg`a jaqınlastırıw. Bularg`a baqshanın` o`zinde tikkeley baqlaw imkaniyatı bolmag`an ob`ektler yaki buyımlar (qurılıslar, du`kanlar, pochta, paxta atızı, transport quralları ha`m basqalar) kiredi.

To`mendegi kestede «Balajan» bag`darlımasında ha`r bir toparada o`tkeriletug`ın aynala a`tirap penen tanıstırıw ha`m til o`siriw shıng`ıwlarının` sanı ko`rsetilgen.

№	Shıng`ıw atı	Oqıw jılı dawamında				
		Ha`ptede	bir ayda	1-yarım jılıq	2-yarım jılıq	Ja`mi
Kishi topar (3-4 jas)						
1	Aynala a`tirap penen tanıstırıw	1	4	16	20	36
2	Til o`siriw	1	4	16	20	36
Orta topar (4-5 jas)						
1	Aynala a`tirap penen tanıstırıw	1	4	16	20	36
2	Til o`siriw	2	8	32	40	72
U`lken topar (5-6 jas)						
1	Aynala a`tirap penen tanıstırıw	2	8	32	40	72

2	Til o`siriv	2	8	32	40	72
Mektepke tayarlaw toparı (6-7 jas)						
1	Aynala a`tirap penen tanıstırıw	2	8	32	40	72
2	Til o`siriv	1	4	16	20	36

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardı qorshag`an ortalıq penen tanıstırıw en` jaqın jerden, yag`nıy topar bo`lmeleri (uyqılaw, juwınıw bo`lmeleri ha`m t.b.), olardag`ı buyımlar, oyınshıqlar, ta`biyat mu`yeshi, topar maydanshası ha`m basqalar menen tanıstırıwdan baslanadı. Bunday baqlawlar belgili bir maqsetti, yag`nıy o`z toparının` bo`lmesin, ondag`ı u`skeneler menen buyımlar, baqsha imaratı, ondag`ı bo`lmelerdin`, topar maydanshalarınin` jaylasıwı tuwralı, a`tiraptag`ı buyımlar, baqshadag`ı xızmetkerlerdin` miyneti haqqındag`ı balalardın` bilimlerin anıqlaw ha`m ken`eytiw, so`zligin bayıtıw ja`ne jetilistiriwden ibarat. Baqshanın` o`zinde, topar bo`lmesinde sho`lkemlestiriletug`ın bunday baqlaw shınıg`ıwları Yu.I.Tixeevanın pikirinshe: «jergilikli sayaxat» dep ju`rgiziledi. Bunday baqlaw, ko`zden o`tkeriw shınıg`ıwları baqshanın` barlıq toparında o`tkeriledi. Ta`rbiyashı baqlaw shınıg`ıwın o`tkeriwge tayarlanıp, ol qorshag`an ortalıq ha`m ja`miyetlik turmıs ha`diyseleri menen tanıstırıw boyınsha bir shınıg`ıw o`tkeriwge tayarlanıw barısında shınıg`ıw ushın za`ru`rli mag`lıwmat ko`lemin, sonday-aq, baqlaw protsesinde balalardın` biliwi ha`m o`zlestiriwi tiyis so`zlerdi tan`laydı. Shınıg`ıwdın` rejesin du`ziwde baqlaw dawamında paydalanılatug`ın, balalar ushın jan`a ha`m qıyın so`zlerdi belgilep qoyadı. Ma`selen: kishi toparda topar bo`lmesi, sheshiniw bo`lmesi ha`m tag`ı basqalar menen tanıstırılğ`anda balalarg`a da`liz, shkaf, shkaf tekshesi, on` jaqta, shep jaqta, ilgish, ayaq kiyim, u`stki kiyim, ilinedi, sheshiledi ha`m tag`ı basqa so`zler ayıladı, jetilistiriledi, bekkemlenedi. Sonday-aq, o`zinin` toparındag`ı bo`lmeleri baqsha imaratının` qay jerinde jaylasqanlıg`ın bilip alıwg`a u`yretiledi.

Usı ta`rizde baqshanın` jer maydanı, ondag`ı barlıq imaratlar: asxana, kir juwıw bo`lmesi, qarawılxana; miyirbiyke, baslıqtın` bo`lmesi, muzıka bo`lmeleri, gu`lzar, bag` ha`m tag`ı basqalar tanıstırılıp, baqlawlar alıp barıladı. Baqlaw ob`ekti ha`m onın` mazmunı kishi topardan u`lken toparg`a o`tkende quramalasıp baradı.

Balalar menen o`tkeriletug`ın bunday baqlaw shınıg`ıwları balalardın` bilim da`rejesin ken`eytiw ha`m so`zligin bayıtıw menen birge, olarda joqarı a`dep-ikramlılıq

pazyletlerdi de ta`rbiyalaydı. Ma`selen, balalardı baqsha imaratları menen tanıstırıp atırg`anda, olardıń itibarı bo`lmelerdin` tazalıg`ına qaratılıp, olarda ta`rbiyashının` miynetine degen hu`rmet sezimi ta`rbiyalanadı; qısqı kiyimler ko`zden o`tkerilip atırg`anda olar ushın sulıw, ıssı kiyimlerdi tikken sheberler menen olardıń miynetin qa`dirlew sezimi ta`rbiyalanadı. Sonın` ushın shınıg`ıwdın` bag`darlama maqsetinde so`zlik isinen basqa adamlardıń miynetine hu`rmet (u`lken jastag`ı adamlardıń miynetin baqlawda), ta`biyatqa muhabbat (haywanlar yaki o`simliklerdi baqlag`anda), menen tanıstırılğ`anda) mu`na`sibetleri ha`m tag`ı basqalardı ta`rbiyalaw ko`rsetiledi.

Baqlaw shınıg`ıwlarının` baslanıwı a`hmiyetli basqısh bolıp, pu`tin shınıg`ıw protsesinde ha`r ta`repleme baylanıslı boladı. Sonın` ushın balalarda baqlanatug`ın buyıng`a qızıg`ıwshılıq oyatıw maqsetinde shınıg`ıwdı qızıqlı etip sho`lkemlestiriw gerek. Bul ushın ha`r qıylı usıllardan paydalanıladı. Shınıg`ıwdı kirisiw sa`wbetinen, yag`nıy temanın` mazmunına tiyisli bir qansha sorawlar beriwden baslaw mu`mkin. Ma`selen: u`lken toparda qısqı kiyimlerdi ko`zden o`tkeriwden aldın shınıg`ıwdı to`mendegishe sorawlar menen baslaw mu`mkin: «Ha`zir jıldın` qaysı paslı? Adamlar qa`ytip kiyinedi? Ne ushın ha`mme ıssı kiyimler kiyip alg`an?»

Shınıg`ıwdı temanın` mazmunına baylanıslı jumbaq aytıw arqalı da baslaw mu`mkin. Ma`selen, ta`rbiyashı u`lken toparda ıdıs-tabaqlardı ko`zden o`tkeriw shınıg`ıwın bılay baslaydı: «Balalar ha`zir men jumbaq aytaman, sizler bolsa ha`zirgi shınıg`ıwımızda nelerdi ko`zden o`tkeriwimizdi o`zin`iz tabasız:

«Qarabay attan tu`sti, balaları juwırdı». «Durıs bul qazan, ıdıs-tabaqlar. Ha`zir biz qazan ha`m ıdıs-tabaqlardı ko`zden o`tkeremiz» yamasa akvariumdag`ı balıqtı ko`zden o`tkeriwden aldın ta`rbiyashı balalarg`a:

«Ten`gedey-ten`gedey tonı bar,
Kishkene g`ana ko`zi bar,
Ju`rse suwlar jimbırlar,
Qamıslar da qıymıldar».

degen jumbaqtı aytadı.

Ayırım waqıtları ta`rbiyashı baqlaw shınıg`ıwın qosıq oqıp ta baslawı mu`mkin. Ma`selen kishi toparda oyınshıqlar mu`yeshin ko`zden o`tkeriw shınıg`ıwın mına qosıqtı oqıw menen baslaydı:

Quyash penen ten` turıp,
Azada kiyindirip,
Tag`amız sag`an marjan.
Quwırshaq, quwırshaqjan.
Taslamaymız sizdi sira`,
Juqtırmaymız girbin` shire.
Jubanışsan` bizlerge,
Quwırshaqjan bizlerge.

(Y.Sulayman. «Quwırshaq» qosıg`ı.)

Kishi topardag`ı shınıg`ıwılarda tikkeley baqlaw shınıg`ıwdın` temasına tiyisli buyımdı ko`rsetiw usılınan paydalanıladı. Ta`rbiyashı balalarg`a dawıs tolqının biraz joqarılatıp, ko`terin`ki dawıs, intonatsiya menen: «Men sizlerge bir na`rse alıp keldim! Siz onı ko`riwdi qa`leysiz be?» dep soraydı. Usı toparlarda baqlaw protsesinde oyın usıllarınan ken` paydalanıladı. Olarg`a maydan boylap juwırıwg`a ruxsat etiledi (Qanday uzın juwırıw jolları!)). Shınıg`ıwdın` basında ta`rbiyashı balalarg`a ko`rsetpeler beredi (tınısh otırıp tın`lan`; kiriwden sa`lem berin`, shawqım salman` ha`m t.b.)

Shınıg`ıwdın` baslanıw bo`limi (ko`rsetpeler beriw, kirisiw sa`wbeti ha`m tag`ı basqalar) balalardıń jasına qarap ha`r qıylı dawam etedi: kishi toparlarda bir minut, u`lken toparlarda bolsa bes-jeti minut.

Ta`rbiyashı buyımdı, haywanlardı o`simlik ha`m basqalardı ko`zden o`tkeriw waqtında balalarg`a baqlanıp atırg`an ob`ektti jaqsılap ko`rip, bir-biri menen pikirlesip alıwı ushın bir neshe minut waqt beredi. Son` baqlawg`a basshılıq ete baslaydı, yag`nıy baqlanıp atırg`an ob`ekt tuwralı sorawlar beredi: Bul ne? Bul kim? Ol qanday? Neden tayarlang`an? Ne ushın kerek? Qanday? Qansha? ha`m t.b. Eger ob`ekt balalarg`a birinshi ret tanıstırılıp atırg`an bolsa, sorawg`a juwap beriwde qıynalsa, onday jag`dayda baqlaw ob`ektinin` atın, onın` belgisin yamasa o`zgesheliklerin bildiriwshi so`zlerdi aytıp beriw usılınan paydalanadı. So`z balalardıń tu`sinigin jetilistiredi,

buyımlar menen olardıń arasındag`ı baylanıshlıqtı anıqlaydı. Ma`selen, shay ıdısların ko`zden o`tkeriw waqtında ta`rbiyashı bılayınsha tu`sinik beredi: «Bul qulaqlı kese (chashka), onın` tutqası on` ta`repte, ja`ne domalaq, bul domalaq sızıqsha qulaqlı keseni tarelkanın` ishine qoyıw ushın islengen, qulaqlı keseni tarelkadag`ı domalaq sızıqshanın` ishine a`sten, taqıldatpay qoyıw kerek». Baqlaw waqtında ta`rbiyashı buyımnın` atqaratug`ın wazıypasın, onı kim tayarlag`anın, onın` menen qanday mu`na`sibette bolıwdı balalar menen birgelikte anıqlaydı. Eger janlı ob`ekt baqlanıw atırğ`an bolsa, ta`rbiyashı balalarg`a onı ne menen awqatlandırıw, qalay ta`rbiyalaw kerekligi ha`m olarg`a g`amxorlıq etiw kerekligin tu`sindiredi. Baqlaw shınıg`ıwın tema ha`m onın` mazmunına say qosıq oqıp beriw, jumbaq aytıw, qıyın so`zlerdi bekkemlewshi bilimlendiriw (didaktikalıq) oynıların o`tkeriw menen juwmaqlaydı.

Baqlaw na`tiyjeleri ba`rqulla bekkemlenip barıwı sha`rt. Baqlaw protsesinde alg`an bilimlerin bekkemlewshi shınıg`ıwlar 3-4 ku`nnen keyin o`tkeriliwi mu`mkin. Ma`selen, u`lken topardag`ı shınıg`ıwda balalar miywe-palızlardı ko`zden o`tkeredi. U`sh-to`rt ku`nnen keyin bolsa, «Qay jerde o`setug`ının ayt» bilimlendiriw oynı o`tkeriledi. Bunnan tısqarı, bul toparlarda sa`wbetlesiwler sho`lkemlestiriwde, maydanshada, gu`lzarda, bag`da ha`m t.b. miynetti sho`lkemlestiriwde, qus ha`m haywanlardı ta`rbiyalawda, kitap oqıp beriw, diafil`mлер ko`riw, illyustratsiyalardı ko`rip shıg`ıw ha`m basqa da ha`reket tu`rlerinde bekkemlenip barıladı.

Joqarıdag`ı pikirlerdi a`meliy pikirler menen tastıyıqlaw maqsetinde qorshag`an ortalıqtag`ı zat ha`m buyımlar menen tanıstırıw boyınsha shınıg`ıw qollanbalarınan u`lgiler keltiremiz.

Orta topar

Teması: Qoyandı baqlaw.

Maqseti: balalardı qoyannın` sırtqı ko`rinisi haqqındag`ı tu`siniklerin anıqlaw, mamıq, jumsaq, ju`ni qalın`, kelte quyırıq, artqı ayaqları aldın`g`ı ayaqlarınan uzınıraq sıyaqlı so`zler esabınan balalardıń so`zligin bayıtıw ha`m jetilistiriw. Qoyandı ta`rbiyalawg`a qızıg`ıwshılıg`ın qa`liplestiriw.

Shınıg`ıw ushın kerekli materiallar. Sebetke salıng`an tiri qoyan, tegis taxtayshalar, geshir, qatqan nan, sho`p, kapusta.

Shınıg`ıwdın` alıp barılıwı. Balalar yarım do`n`gelek bolıp otıradı. Bo`lmenin` ortasında qoyan ushın orın ajıratılğ`an, ol jerdin` a`tırıp qoyannın` shıg`ıp ketpewi ushın qurılıs materialları yamasa gerbishler menen to`rtmu`yesh tu`rde orap qoyıladı. Bo`lmenin` esigi jawıp qoyıladı. Ta`rbiyashı sebettegi qoyandı u`sti jabılğ`an halda alıp kiredi. «Balalar, ha`zir men sizlerge bir jumbaq aytaman, sizler onın` ne ekenligin tabasız ha`m bu`gingi shınıg`ıwımızda neni baqlaytug`ınımızdı o`zin`iz aytasız: qulaqları uzın, ju`nleri jumsaq, ren`i aq, qara, ku`l ren`, tez juwıradı, geshirdi jaqsı ko`redi. Durıs, bul qoyan. Ha`zir biz qoyandı baqlaymız. Biz ne isleyemiz? Men qoyandı sıypap ko`riwin`izge ruxsat beremen. Lekin qoyandı abaylap sıypalan`, og`an azar bermen`. Jaqsısı onın` qulag`ınan quyrıg`ı ta`repke qaray sıypalaw kerek: jen`il, ju`da` jen`il sıypalaw kerek. Ko`rsetin`ler, qalay sıypalaysız?»

Balalar ha`reketti islep ko`rsetedi. Ta`rbiyashı qoyandı sebetten aladı ha`m dizesine qoyadı, balalardan soraydı: Ol qanday? (U`lken. Aq ju`nli, ju`ni jumsaq. Qulaqları jumsaq ha`m basqalar). Son` balalardın` juwabın ulıwmalastıradı: «Durıs, qoyan u`lken, aq, mamıqtay, onın` ju`ni jumsaq ha`m qalın`». Ta`rbiyashı balalardı aldına shaqıradı. Olar qoyandı sıypalaydı, onın ju`nin sıypalap ko`redi. Ta`rbiyashı balalarg`a qoyan qanday ha`reket islep atırg`anın baqlawdı usınıs etedi. Onı polg`a bosatıp jiberedi. «Qoyan sekirip atır», - deydi balalar. Ta`rbiyashı balalarg`a sorawlar beredi: «Ne ushın qoyan sekire aladı? Onın` ayaqları qanday? Ta`rbiyashı balalardın` juwapları tiykarında juwmaq shıg`aradı: «Qoyan sol ushın sekire aladı, onın` artqı ayaqları aldın`g`ı ayaqlarına qarag`anda uzınraq boladı». Son` ta`rbiyashı balalarg`a qoyannın` barlıq ha`reketin dıqqat penen baqlawdı ha`m sol ha`reketti ko`rsetiwdi aytadı. Balalar: «Otırdı, sekirdi, artqı ayaqları menen turdı»,-dep juwap beredi. Ta`rbiyashı balalardın` dıqqatın qoyannın` qulag`ına qaratadı: «Qoyan qulaqların qıymıldatıp atır: bir qulag`ın ko`terip, do`gerekke qulaq tu`rmekte, tın`lap atır, qulaqların artqa qaray sozıp atır, eki qulag`ın ko`termekte, qulaqları uzın, uzınlıg`ı jawırnın jawıp turadı, bir jag`ı aq, basqa jag`ı qaralaw, uzın ha` ensiz». Bunnan son` ta`rbiyashı balalarg`a qoyan qalay awqatlanıwın baqlawdı aytadı: «Qoyan ju`da` tez shaynaydı, onın` tisleri ju`da` o`tkir».

Azanda (baqlaw ushin alıp keliwden aldın) qoyang`a awqat bermew kerek. Og`an geshir, qatqan nan, sho`p, kapusta tayarlap qoyıw kerek. Qoyannın iyesisinen (eger qoyan baqshanın` o`zinde bolmasa) ol nenin` ko`birek jaqtıratug`ının sorap alıwı kerek.

Bunnan son` ta`rbiyashı balalarg`a ja`ne bir ret qoyandı baqlawı ushin mu`mkinshilik beredi, qoyannın` qanday minez-qulıqın anıqlag`anlıg`ın ja`ne neler tuwralı aytpag`anlıg`ın sorap, juwapların tın`laydı ha`m ulıwmalastıradı: «Bul u`lken qoyan, onın` ju`nleri mamıqtay (jumsaq). O`zinin` uzın ha`m ensiz qulaqların arqasına qaray sozadı. Birese aldın bir qulag`ın, birese eki qulag`ın birden ko`teredi ha`m a`tiraptı tın`laydı. Tın`laydı-tın`laydı ha`m bir ta`repke qaray sekiredi! Qoyannın` artqı ayaqları aldın`g`ı ayaqlarına uzınıraq. Ol sekiredi. Tez sekiredi. Ol sonday tez sekiredi, ha`tteki, onın` quyrıgı bar ekenin sezbey de qalasan`. Durıs, qoyannın` quyrıg`ı ju`da` kelte, sol ushin onı birden baqlaw qıyın. O`zinin` o`tkir tisleri menen ol ju`da` tez shaynaydı, geshirdi da`rriw jep qoyadı. Kapusta menen sho`pti bolsa geshirden de tezirek jep qoyadı.

Shınıg`ıwdı juwmaqlaw.

Ta`rbiyashı balalardan qoyan tuwralı aldın yadlag`an qosıqların sorap ha`m seyilge shıg`ıp, «Qoyanıw» ha`reketli oyın oynaytug`anlıg`ın aytadı.

Kishi topar

Teması: Qa`pestegi qustı (Snegirdi) baqlaw.

Maqseti: Balalarg`a qustı ko`zden o`tkeriwde ja`rdem beriw; Qustın` suw ishetug`ının, da`n shoqıytug`ının baqlatıw; dıqqatların qustın` sulıw pa`rlerine qaratıw; jetiliske so`zligin pa`r, bas, quyrıq, tumsıq, qanatları; ju`reji, qonaqlap otırıptı, sekiredi, ushadı sıyaqlı so`zler menen bayıtıw; quslardı ta`rbiyalaw tilegin oyatıw.

Aldın ala islenetug`ın jumıs. Shınıg`ıwdan bir-eki ku`n aldın snegir qustı su`wretlewshi ren`li su`wretti balalar menen ko`rip shıg`ıw maqsetke muwapıq boladı: balalardıń dıqqatın qustın` denesi sulıw pa`rler menen qaplang`anlıg`ına, ko`kirek bo`limindegi pa`rlerdin` qara ekenligine bag`darlaw kerek. Son` aq-qara ren`degi su`wretti ko`riw mu`mkin. Balalar qustın` denesindegi bo`limler qanday ren`de ekenligin aytıp turadı (ko`kirek bo`limi, u`stin`gi bo`legi, bas jag`ı), ta`rbiyashı bolsa ren`ge ajıratadı. Bunnan keyin ta`rbiyashı balalardıń dıqqatın to`mendegilerge qaratadı:

snegirdin` eki qanatı bar, ol ushadi; quyrig`ı, tumsıg`ı, ayaqları, tırnaqları bar. Balalar qustin` atın este saqlaydı. Ta`rbiyashı tiri snegirdi ko`rsetiwge wa`de beredi.

Shıng`ıw ushın kerekli materiallar. Qa`pestegi qus (u`sti jabılg`an, stol u`stine qoyılg`an).

Shıng`ıwdın` alıp barılıwı. Balalardı sonday etip u`yretiw kerek, olarg`a qus qa`pesi menen jaqsı ko`rinip tursın. Kishkenelerden shawqım salmay tınısh otırıwdı sorap u`sti jabılg`an qa`pesti ashıp, qustı balalarg`a ko`rsetedi. Qustı jaqsılap ko`rip alıwdı aytıp, og`ada pa`s dawıs penen so`ylew kerekligin, sorawlarg`a ortasha dawısta juwap beriw tiyisli ekenligin, bolmasa qustı qashırıp alıw mu`mkinligin atap o`tedi. Balalar qustı jaqsılap ko`rip alg`an son` ta`rbiyashı-pedagog sorawlar beredi: «Bul ne? Ol qanday qus? Ko`kirek bo`limindegi pa`rler qanday ren`de? Bas ta`repindegi pa`rler qanday ren`de? Denesinin` u`stindegi pa`rler qanday ren`de?» Son`ınan qustin` kılıqların (ha`reketlerin) baqlawdı tapsıradı. Balalar nelerdi ko`rip atırg`an bolsa solardı (snegir qarap otır, tın`lap tur, sekirmekte, shoqıp atır, ushtı, qondı, suw ishti, qonaqladı ha`m t.b.) so`ylep beredi. Ta`rbiyashı balalardıń juwabın ulıwmalastırıp, quslar tuwralı so`ylep, olarg`a g`amqorlıq etiw kerekligin esletip o`tedi.

Shıng`ıwdın` aqırında ta`rbiyashı balalardan tap qusqa uqsap qanat qag`ıp «ushıwdı» usınıs etedi.

Ekskursiyada (sayaxatta) qorshag`an ortalıqtı baqlaw ha`m so`zlik isi.

Ta`rbiyashı «Bag`darlama» talapları tiykarında balalar menen baqshadan sırtta sayaxatlar sho`lkemlestiredi: baqshag`a jaqın ko`shelerge, azıq-awqat, palız du`kanlarına, qıyaban ha`m bag`larg`a, kitapxana menen tigiw tsexına ha`m basqa jerlerge. Bunday sayaxatlardan go`zlengen maqset-bilimlerdi puxta iyelew ha`m ko`rgen, baqlag`an waqıya, ha`diyselerdi uzaq waqıt yadta saqlaw, so`z baylıg`ın jetilistiriwden ibarat bolıp tabıladı. Sayaxat waqtında ta`rbiyashı balalardıń qorshag`an ortalıq ha`m ja`miyetlik turmıs ha`diyseleri haqqındag`ı ta`sirlerin anıqlaw ja`ne ken`eytiw menen bir payıtta olardıń so`zligin bayıtadı, anıqlaydı, aqıl-oyın rawajlandıradı. Sayaxat waqtında jan`a bilimlerdi g`ana bilip qoymastan, al balalarg`a burınnan tanıs ha`m belgili bolg`an so`zlerdin` a`hmiyetin anıqlaw, ba`rqulla esitip turatug`ın, ha`tteki, o`zleri qollanatug`ın so`zlerdi anıq predmetler (buyımlar) menen baylanıstırıw ushın qolaylı imkaniyatlar jaratıladı. Balalardıń alg`an bilimleri puxta

bolıwı ha'm so'zligin bayıtıp barıwı ushın bir ob'ektke sho'lkemlestirilgen sayaxat jıldın' tu'rli pasıllarında ta'kirarlanıp turadı, yag'nıy qayta-qayta sayaxat sho'lkemlestiriledi. Ta'kirarlaw bilimlerdi puxta iyelewdin' tiykarg'ı da'regi bolıp tabıladı. Bir ob'ektti ha'r qıylı sharayatlarda baqlaw, haqıyqattı tu'siniwge u'yreledi, balalarda qızıg'ıwshılıq belsendiligin jetilistiredi, so'z baylıg'ın ken'eytedi, ta'sirlerin ayqınlastıradı ha'm ta'rtipke saladı: burın ko'rgenlerin tez eske tu'siredi; jan`adan-jan`a ta'sirlerge iye boladı; aldın ko'rgenleri menen jan`a ko'rip turganların salıstıra aladı, ha'diyseler arasındagı o'z-ara baylanıshlıqtı jen`il tu'rde anıqlay alıwg'a u'yrenedi.

Ma`selen u'lken topardag'ı balalar menen jıldın' tu'rli pasılı menen ku'nlerinde mektepke sayaxat sho'lkemlestiriw: 1) mektep ha'wlisi menen imaratın sırtkı ta'repten baqlaw; 2) gu'z paslında, ta'nepis waqtında ayırım oqıwshılardıń quwanıshlı oynap ju'rgenin, bazı birewlerinin` kitap oqıp turg'anın, basqalarının` bolsa jan`adan egilgen na'llerdi ko'rip atırg'anın baqlaw; 3) ba`ha'r paslında kishkene oqıwshılardıń mektepten u'ye qayıtıp kiyatırg'anın baqlaw. Sonday-aq bag`dın` o`zine jıldın` ha'r qıylı pasıllarında: qısta, ba`ha'rde, jazda, gu'zde sayaxatlar sho'lkemlestiriledi:

a) gu'zde japıraqlardıń tu'siwin, bag`dın` bosap qalıwın, shirkeylerdin` jasırınıwın, quslardın uship ketiwin, gu'l ha'm sho'plerdin` quwrawın, tınıshlıq hu'kim su`riwin baqlaydı;

b) qısta terekler, gu'l shaqaları, jollar qar menen qaplang'anlıg'ın, bag`dın` ko`rinisin baqlaydı;

v) ba`ha'rde ta`biyattın` oyanıwın, ku'nin` jılıwı menen tereklerdin` bu`rtik shig`arıwı, gu'llewi, japıraq jayıwı, ot-sho'plerdin` ko`geriwi, quslardın` uship keliwi ha'm quwanıshlı dawıslardıń esitilip turıwı, shıbın-shirkeylerdin` payda bolıwı ha'm tag'ı basqalardı ko`redi;

g) jazda bag` miywelerinin` pisiwi, ayırım palız eginlerinin` jer astında miywelewi ha'm pisiwi (kartoshka, geshir) ha'm basqalar baqlanadı.

Bunday ta'kirarlanıp turatugin sayaxatları sho'lkemlestiriw na'tiyjesinde balalarda ta'biyat haqqındag'ı bilimlerdin` bir pu`tin sisteması payda boladı. Na'tiyjede so'ylew tilini rawajlanıp, og`ada soylemshek bolıp ketedi.

Sayaxattı sho'lkemlestiriwde ta'rbiyashının` tiykarg'ı wazıypası balalardıń bilim da'rejesi ha'm so'zligin bayıtıw isi menen g`ana sheklenip qalmastan, al qorshag`an

ortalıqqa durıs mu`na`сібetti u`lkenlerdin` miynetin qa`dirlew, buyımlarg`a abaylı tu`rde qatnas jasaw, tazalıqqa, jıyınalıqqa u`yreniw, ana-watang`a, ana-ta`biyattın` go`zzallıg`ına mehir-muhabbattı ta`rbiyalaw; haywanlarg`a, o`simlik du`n`yasına abaylı qatnas jasawdı da ta`rbiyalap barıw kerek.

Sayaxat ha`m ko`zden o`tkeriwlerdi sho`lkemlestiriwde ta`rbiyashı tomendegi qag`ıydalarg`a a`mel etiwı kerek.

a) sayaxat ha`m baqlawlardı sonday etip sho`lkemlestiriw kerek, ol balalarg`a qızıg`ıwshılıq oyatsın. Balalardag`ı qızıg`ıwshılıq baqlawdın` anıq ha`m tu`siniktin` teren` bolıwına alıp keledi;

b) ha`r bir sayaxat penen baqlawlar ushın onsha u`lken ha`m ko`p bolmag`an ob`ektlerdi tan`law kerek.

d) balalardın` dıqqatın og`ada ko`p ha`r ta`repleme tu`siniklerge tartıwg`a bolmaydı, bolmasa ta`rbiyashının` aldın ala belgilep qoyılğ`an na`rseler tuwralı tu`sinik beriw imkaniyatı sheklenedi, balalardın` dıqqat-itibarı bo`linedi ha`m olar tez sharshap qaladı;

e) baqlaw payıtında balalardın` tu`siniginin` jetilisiwin ta`miyinlew kerek; ta`rbiyashı sorawlar beredi, balalar bolsa juwap beredi; zattı uslap ko`riwge, eger mu`mkin bolsa, onın` menen oynawg`a ruxsat etiledi.

Sayaxattag`ı baqlaw waqtında balalarda tu`siniklerdin` anıq bolıwı ushın olardın` ha`reketlerinen paydalanıw og`ada u`lken a`hmiyetke iye boladı.

Ma`selen, ju`k mashinasının` u`lkenligin ko`rgizbeli tu`rde tu`sinip alıwı ushın balalar bir-birinin` qollarınan uslap, ju`k mashinasının` a`tirapın qorshap aladı; do`n`geleklerinin` biyikligin belgilew ushın do`n`gelektin` qasında turıp, qolların joqarıg`a ko`terip, mashinanın` kuzovına jetkeriwge ha`reket etedi; uzınlıg`ın anıqlaw ushın mashinanın` uzınlıg`ına qarap barlıq balalar birgelikte qolların qaptalg`a sozıp turadı; aydawshının` qay jerge otırıwın, mashinanı qalay basqarıwın anıqlaw ushın kabinag`a shıg`ıp otıradı; mashina aydawshısı jolawshılarg`a eskertiw ushın signal beredi. Bunday ha`reketti balalardın` jeke o`zi orınlawı na`tiyjesinde to`mendegi so`zlerdi bilip aladı: *aydawshı, ju`k mashinası* (avtomobili), *kuzov, kabina, rul`, signal*. Sonday-aq, sayaxat waqtında baqlawdı, onın` a`meliy jaqtan za`ru`rligin tolıq men`geriwi ushın turmıslıq mısallar menen baylanıstırıw og`ada a`hmiyetli bolıp

tabıladı. Ol balalardıń qızıg`ıwshılıg`ın arttıradı. Ma`selen, mektepke tayarlaw, u`lken topar balaların` kitapxanag`a (oqıw bo`lmesine) barıp, ol jerdegi jumıs mazmunı menen tanısıp g`ana qoymastan, al barlıq ta`rtipke a`mel etken halda kitapxanag`a ag`za bolıwı, ol jerden qanday da bir kitap alıwı kerek. Sayaxattı sho`lkemlestiriwde ta`rbiyashı baqlaw ob`ektin` alıs-jaqınlıg`ın anıqlawı, sog`an qarap joldı qalay basıp o`tiwdi (jayaw yaki transport pene barıwdı), balalardıń dem alatug`ın orınların baqlanatug`ın ob`ektin` qaysı ta`replerine balalardıń dıqqatın qaratıw kerekligin, baqlanıp atırğ`an ob`ekt haqqında so`ylep beriw ushın kimlerdi tartıw kerekligin (ju`k mashinasın aydawshı, tigiwshi, qurılıshı, kitapxanashı ha`m basqalardı) belgilep, olar menen balalarg`a ne haqqında so`ylep beriw kerekligin aldın ala kelisip aladı. Sonday-aq, qanday ta`rbiyalıq jumıslar alıp barılıwı na`zerde tutıladı: ana-Watang`a muhabbat, miynetke durıs qatnastı ta`rbiyalaw, ma`deniy-gigienalıq a`detlerdi, ko`shede ju`riw qag`ıydaların qa`liplestiriw ha`m tag`ı basqalar.

Ko`binese sayaxat waqtında balalardı predmetler (buyımlar) menen uzaqtan (belgili bir aralıqta) tanıtırıldı. Sonın` ushın bunday jag`daylarda ta`rbiyashının` so`zi u`lken a`hmiyetke iye: ko`lemi menen ken`isligin bildiriwshi so`zlerdi anıq ha`m tez-tez qollanıwdı (ko`she ken`, shetlerine terekler egilgen, alıslawda kanal bar, durısa qıyaban ko`rinip turıptı, baqshanın` shep ta`repinde shosse, (ken` ko`she) bar ha`m basqalar). Mine usılardıń barlıg`ın esapqa alıp, ta`rbiyashı sayaxattın` rejesin du`zedi ha`m shınıg`ıwdı qalay baslawdı, qanday usıllardan paydalanıwdı, tiykarg`ı bo`limnin` alıp barılıwın ja`ne qalay juwmaqlawdı puxta oylap aladı.

Ha`r qanday sayaxattın` baslanıwı topar bo`lmesinde sho`lkemlestiriledi. Ta`rbiyashı balalardan qashan, qay jerge sayaxatg`a barg`anlıg`ın, ol jerde nelerdi baqlag`anlıg`ın, bu`gin de sayaxatqa baratug`ınlıg`ın, qay jerge, ne maqsette baratug`ınlıg`ın aytıp beredi.

Ta`rbiyashı baqlaw boyınsha jol-joba beredi. Bul shınıg`ıwdın` baslanıwının` a`hmiyetli basqıştı bolıp esaplanadı. Ta`rbiyashı sayaxattın` maqsetin` qısqa ha`m anıq etip aytıp beredi.

Ma`selen: «Balalar, bu`gin biz kiyim tigiw tsexına baramız. Ol jerde kiyim-kensheklerdin` qalay tigiliwin, pishiwdi tigiletug`ın kiyimlerde qa`ytıp pishiwin, pishiwdi ushın qanday buyımlar kerek bolatug`ınlıg`ın baqlaymız ha`m olardıń atların

yadımızda saqlap qalamız». A` sirese, u` lken toparlarda shinıg`ıwdı jumbaq, qosıq penen sayaxat ushin tayarlap qoyılğ`an zatlardı ko` rsetiw arqalı da baslaw mu` mkin.

Ma` selen: ta` rbiyashı balalardı paxta atızına sayaxatqa alıp barıwdan aldın mınaday jumbaq aytadı:

Ju` rer tegis sızıqtan,
Barmaqları polattan,
Jelkesinde qabı bar,
U` lken temir sebetten

(Paxta teriw mashinası)

Yamasa ba` ha` r paslında bag` qa sayaxat etiwden aldın ta` rbiyashı mına qosıqtı oqıp beredi:

A` tirap jap-jasıl,
Ba` ha` r shag` ında.
O` sipti gu` ller,
Watan bag` ında

Ba` ha` r shag` ında
Quslar sayraydı.
Ba` ha` r qushag` ında
Ha` mme oynaydı.

Gu` ller seyiline
Quwanıp baramız.
Iyisinen toyıp
Oynap alamız.

Sunday-aq, orta ha` m u` lken toparlarda shinıg`ıwdın` baslanıw bo` limin kirisiw, sa` wbet tu` rinde o` tkeriw mu` mkin.

Ma`selen, qısta balalardıń qısqı oynıların baqlaw ushın maydanshag`a barıwdan aldın ta`rbiyashı balalardan soraydı: «Ha`zir jıldın` qaysı paslı? Adamlar qalay kiyinedi? Qıs paslında balalar qanday oynılar oynaydı? Qar oynaw ushın neler kerek?» Son` baqlawlar boyınsha ko`rsetpeler beredi: «Bu`gin sizler menen ko`shege shıg`amız. Baqshamızdın` shep ta`repinde jaylasqan oynı maydanshasına barıp, ol jerde balalar qanday qısqı oynılardı oynap atırg`anın,qa`ytip shana, kon`ki, bir-birine qar ılaqtırıp atırg`anın ko`remiz». Bunday tu`sindiriwlerdin` aqırında ta`rbiyashı balalarg`a ko`shede ju`riw qag`ıydaların: trotuardıń on` ta`repinen ju`riw, ko`shede qattı baqırıp so`ylemew, tarqalısıp, ha`r jaqqa alan`lap qarap ju`rmew, joldı kesip o`tiwshi orın bolsa, da`slep shep jag`ına, son` on` jag`ına qarap bolıp o`tiw kerekligin, yamasa militsioner bolsa, onnı` qol ha`reketine, svetofordın` jasıl shırag`ı jang`an waqıtta o`tiw kerekligin eskertedi.

Sayaxatqa ob`ektti baqlaw maqsetinde alıp barılğ`anda balalardı ornalastırıwğ`a u`lken a`hmiyet beriw kerek. Balalardıń qa`wipsizligi tolıq ta`miyinleniwi, baqlawdag`ı ob`ekt barlıq balalarg`a jaqsı ko`riniwi ha`m esitiliwi, barlıq balalar ta`rbiyashıg`a ko`rinip turıwı kerek. Balalar baqlaw ushın orın iyelegennen keyin ta`rbiyashı olar nelerdi baqlawı tiyis ekenligin ja`ne bir ret eskertedi ha`m o`zleri erkin ko`rip alıwı ushın biraz waqıt beredi. Sorawlar, ko`rsetpeler ja`rdeminde balalardıń dıqqatı belgili bir ob`ektlerge qaratıladı. Ta`rbiyashı shınıg`ıw protsesinde ha`r qıylı usıllardan paydalanadı. Mısal retinde «Tigiw tsexı (atel`e) na sayaxat» shınıg`ıwdı alıp barıw ta`rtibi ha`m onın` mazmunın kelitirip o`temiz. «Balalar, qaran`lar qanday jaqtı ha`m u`lken bo`lme! Bul pishiw tsexı. Bul jerde hesh qanday tigiw mashinası joq. Bul jerde kiyimler tigilmeydi. Bul jerde ne isleydi? Joq, materiallardı tek g`ana qırqıp qoymay, al onı pishedi. Qırqıw menen pishiwdin` arasında u`lken pariq bar. Pishiwshilerdin` barlıg`ı hayallar. Pishiwshi er adamlar da bar. Olar ko`birek erkekler ushın kostyum-shalbar pishedi. Hayallar ushın da ko`ylekler, kostyumlar pishedi. Qaran`, bul tsextag`ı stollar qanday? Olar balalar baqshasındag`ı stollardan nesi menen ajıralıp turadı? Ne ushın olar biyik ha`m uzın? Kelin`, jaqınıraqtan ko`reyik, pishiwshi qa`ytip pisher eken?

Ol stoldın` u`stine tawardı og`ada abaylap, tegis jayadı. Solay islense,material jıyırılıp qalmaydı, pishiwshi a`ste-aqırın pishedi. Ol u`lgilerdi tawardın` u`stine-bir-

birine ju`da` jaqın etip qoyadı. «Mukarram Axmedovna ne ushın u`lgilerdi tawardın` u`stine bir-birine ju`da` jaqın etip qoydın`ız, sol haqqında aytıp berin`». «Usılay islense, tawar u`nemlenedi, pishiw an`sat boladı».A`ne Mukarram Ahmedovna u`lken qayshı menen u`lgi a`tirapınan tawardı qırqıp, piship atır».

Usı taqılette balalardın` so`zligine jan`a so`zler-pishiw, u`lgi sıyaqlı so`zler kirgiziledi. Balalar bunday sayaxattag`ı baqlawlar protsesinde jan`a so`zlerdi g`ana o`zlestirip qoymastan, al tawardın` buyımg`a aylanıwın, barlıq buyımlar tawardan tayarlanatug`ının, tawarlardın` buyımlarg`a aylanıw protsesi (tigiw, pishiw, qırqıw ha`m basqalar) bolatug`ınlıg`ın bilip aladı.

Sayaxattag`ı baqlawdan alg`an bilimler bekkemleniwi sha`rt.

Ma`selen, orta topar balaları ju`k mashinasın baqlap bolg`annan keyin, ta`rbiyashı olarg`a ko`sheden ja`ne qanday ju`k mashinaları o`tetug`ının baqlaw kerekligin ha`m olar tuwralı aytıp beriwin usınıs etedi. Sonday-aq, sayaxatta baqlang`an waqıyalar menen ha`diyselerdin` is-ha`reketlerin o`zleri ta`rbiyashı menen birge a`meliyatta ko`redi.

Ma`selen: u`lken, tayarlaw toparının` balaların kiyim tigiw tsexına sayaxatqa alıp barg`annan keyin (3-5 ku`nnen son`) toparda sa`wbetlesiw o`tkerilip, balalarg`a tawar berilip shıg`adı, tawarlardı jaqsılap ko`rip shıg`adı. Son`ınan u`lgiler ja`rdeminde fartuk pishiledi. Pishilgen fartuk tigiw mashinasında tigiledi. Bunday usıl balalardın` baqlawshılıg`ın ha`m so`ylew belsendiligin, so`zlik baylıg`ın jetilistiredi, olarda a`dep-ikramlılıq pazıyletler ta`rbiyalanadı. Solay etip, balalardın` baqlawshılıg`ın, so`zligin, so`ylew belsendiligin, tu`sinigin rawajlandırıwda sayaxattag`ı baqlawlar u`lken a`hmiyetke iye.

Zat-buyımlardı ko`rip shıg`ıw ha`m salıstırıw

«Balalar baqshasında ta`lim-ta`rbiya bag`darlama»sının` «Qorshag`an ortalıq penen tanıstırıw ha`m so`ylewdi jetilistiriw» bo`limlerinde balalarg`a qorshag`an ortalıqtag`ı predmetler (buyımlar) ha`m u`y-ruwzıgershilik buyımları tuwralı da`slepki (baslawısh) bilimlerde beriw ko`rsetilgen. Balalardı buyımlar menen tanıstırıw barısında olardın` atı, ne ushın kerekligi, neden islengenligi, onın` qanday ren`de ekenligi, tu`rinin` qanday ekenligi ha`m onın` tag`ı qanday belgileri barlıg`ı anıqlanadı, olar haqqında baslawısh bilimlerde beriledi. Usı maqsette buyımlardı (predmetlerdi) ko`rip

shıg`ıw ha`m ol tuwralı sa`wbetlesiw shınıg`ıwın o`tkeriw usınıs etiledi. Jıl dawamında bunday shınıg`ıwdan bir neshesi rejelestirilip, o`tkeriledi. Bunday shınıg`ıwlarda u`y-ruwzıgershilik buyımları (ıdıstabaqlar, kiyim-kenshekler, miynet quralları oqıw quralları), janlı ta`biyat ob`ektleri (ha`r qıylı tu`rdegi miywe ha`m palızlar, ha`r qıylı tereklerdin` japıraqları ha`m shaqaları, u`y o`simlikleri, akvariumdag`ı balıq ha`m basqalar) ko`rip shıg`ıladı ja`ne olar tuwralı sa`wbetlesiwler o`tkeriledi. Buyımlardı (predmetlerdi) ko`rip shıg`ıw ha`m olar tuwralı sa`wbetlesiwler balalardın` bilim da`rejesini ken`eytedi, olardın` qızıg`ıwshılıg`ın arttıradı, qorshag`an ortalıq tuwralı durıs tu`sinikler beredi. Sonın` menen bir qatarda ta`rbiyashı bunday shınıg`ıw barısında u`lken so`zlik isin alıp baradı. Buyımlardın` anıq atları ha`m olardın` belgileri (materialı, tu`ri, ko`lemi, ren`i ha`m basqalar), ha`reketlerdin` atları (ma`selen, pıshaq penen kesedi, qırshıydı, tuwraydı, qasıq penen awqat jeydi, qa`lem menen boyaydı ha`m tag`ı basqalar) ha`m basqalardı bildiriwshi so`zlerdi bilip aladı, zat-buyımlardı ko`rip shıg`ıw ha`m ol tuwralı sa`wbetlesiw shınıg`ıg`ıwları da bir kategoriyag`a kiretug`ın buyımlardı ko`rgizbeli salıstırıw usılınan paydalanıw u`lken pedagogikalıq a`hmiyetke iye bolıp tabıladı. Balalar buyımların bir-biri menen salıstırıw arqalı, olardın` belgilerin aytıp, xarakterli belgilerin an`lap, u`lken aqıllılıq isin orınlaydı. Buyımlardı salıstırıw barısında balalar aldına baqlag`an zatlarının` atın aytıp beriw wazıypası turadı. Salıstırıw balalardın` aqıl-oyın, baqlawshılıg`ın rawajlandıradı, so`zligin jetilistiredi, qorshag`an ortalıqqa ha`m turmıs ha`diyselerine bolg`an qızıg`ıwshılıg`ın ta`rbiyalaydı. Buyımlardın` belgileri menen o`zgesheliklerin teren` bilip alıwg`a tiykarlang`an salıstırıw shınıg`ıwları orta, u`lken ha`m tayarlaw toparlarında o`tkeriledi. Sebebi sonda, bul shınıg`ıw tu`ri balalarda buyımlar (predmetler)dın` bo`leklerin, detalların, sıpatı menen o`zgesheliklerin ko`re alıw ta`jiriybesinin` qa`lipleskenligine su`yenedi.

Zat-buyımlardı ko`rip shıg`ıw ja`ne olardı salıstırıw shınıg`ıwlarının` tabısı menen na`tijeleri bir neshe sharayatlarg`a baylanıslı bolıp tabıladı.

1) salıstırıw ushın buyımlardı (predmetlerdi) tan`law. Tan`lang`an buyımlardı salıstırıw ushın jetkilikli mug`dardag`ı belgilerdin` bolıwı: yag`nıy uqsas ha`m o`zgeshe (ren`i, tu`ri, uzınlıg`ı, bo`limleri, detalları, materialı, nege mo`lsherlengenligi ha`m tag`ı basqalar) belgiler bolıwı kerek;

2) salıstırıwdın` reje tiykarında bolıwı. Ta`rbiyashı balalardı buyımlardı salıstırıwda da`slep buyımlardıń atı, olardıń nege mo`lsherlengenligi, ren`i, tu`ri, uzınlıg`ı boyınsha salıstırıwdan, buyımlardıń bo`limlerin, detalların aytıp o`tiw ha`m olardı salıstırıwg`a, olardıń arasındag`ı o`zgeshelikti, son` uqsas ta`replerin aytıwg`a u`yretedi. Salıstırıw ulıwmalastırıw menen juwmaqlanadı, yag`nıy ha`r bir buyımnın` o`zgeshelik belgileri ajratılıp ko`rsetiledi;

3) u`yretiw usılların tan`law. Bunday shınıg`ıwlarda u`yretiw usıllarının` tiykarg`ıları bul ta`rbiyashının` balalarg`a ja`rdem beriw maqsetinde beretug`ın sorawları menen ko`rsetpeleri bolıp tabıladı: a) salıstırıwdın` izbe-iz bolıwı; b) juwaptın` anıg`ıraq bolıwı ha`m kerekli so`zlerdi tan`lawı ushın ja`rdem beriwshi sorawlar ja`ne ko`rsetpeler beredi;

4) ta`rbiyashı menen balalardıń soylew belsendiliginin` bir-birine say keliwi. Shınıg`ıwdın` bul tu`rinde balalar soylew belsendiligin ko`birek ko`rsetiwi kerek. Ta`rbiyashı bolsa az so`ylep, o`zinin` anıq sorawları, ko`rsetpeleri menen balalardıń aqıllılıq ha`m so`ylew belsendiligin rawajlandırıp, bag`darlap turadı. Uqsas belgilerge iye bolg`an birdey kategoriyadag`ı zatlar menen buyımlar bir-birine salıstırıladı. Ma`selen: portfel` menen sumka; kreslo menen stul; stol menen stul; sharf ha`m oramal; stakan menen shiyshe ha`m gu`lal kese, shaynek ha`m sha`w gim; lawabı kese, tarelka; geshir, piyaz, qıyar, tu`rpi (tu`ri, ren`i da`mindegi ayırmashılıqtı ajratıw); alma, almurt, limon, alsha, shabdal.

Sunday-aq, ulıwmalastırıwshi so`zlerdi balalardıń so`zligine kirgiziw ushın hawada ushatug`ın, suwda, suw astında, jerdin` u`stinde ju`retug`ın transport quralları (transport); qısqı, jazg`ı, gu`zgi kiyimler (kiyimler); shay ıdıslar (ıdıslar) ha`m tag`ı basqalar ko`rip shıg`ıladı, olar boyınsha sa`wbetlesiw o`tkeriledi ha`m salıstırıladı. Sunday-aq, ha`r qıylı tawarlar, shiyshe menen qag`az ha`m usı sıyaqlılar salıstırıladı. Mısal retinde salıstırıw boyınsha baqshada o`tkerilgen bir neshe shınıg`ıwlardın` u`lgilerin keltirip o`temiz.

Mektepke tayarlaw toparı

Tema: Portfel` ha`m sumkanı ko`rip shıg`ıw ha`m ol haqqında so`ylesiw, salıstırıw.

Maqset: usı buyımlardıń ne ushın kerek ekenligi; portfel` menen sumkanın` bir-birinen parıqlı ta`replerin, olardıń bo`limlerin tekserip aytıp bere alıwǵa u`yretiw. So`zligin aktivlestiriw, bekkemlew ha`m bayıtıw. Balalar so`zligine: *qısqa, durıs mu`yesh, qasında, da`stesi* so`zlerin kiritiw.

Shınıǵıwdıń barısı: Ta`rbiyashı: «Bu`gingi shınıǵıwımız ju`da` quramalı. Eki buyımdı (predmetti) salıstırıwımız (portfel` ha`m sumkanı stol u`stine qoyadı) kerek. Bul buyımlardı ta`rtıp penen bir-birine salıstıramız. Bu`gin biz qaysı buyımlardı salıstırar ekenbiz?» Bir bala shıǵıp buyımlardı ko`rsetip juwap beredi: «Bul portfel`, bunısı bolsa sumka».

Ta`rbiyashı. Durıs. Bular kimler ushın kerek?

Bala. Portfel` oqıwshı ushın kerek. Og`an kitapların saladı. Ja`ne, oqıtıwshı, atalarımız, analarımız, talaba a`japa ha`m a`jag`alarımız da portfel` alıp ju`redi. Olar da portfel`ge kitap ha`m da`pterlerin saladı.

2-balanın` juwabı. Sumka analar ushın kerek. Olar sumka menen azıq-awqat du`kanlarına, bazarlarg`a azıq-awqat, miywe ha`m palız o`nimlerin satıp alıwǵa baradı.

Ta`rbiyashı. Qa`ne ko`reyik, sumka portfel`den nesi menen parıq qılar eken?

3-bala. Portfel` qon`ır, sumka bolsa qara ren`de. Olardıń ren`i ha`r tu`rli.

4-bala. Ja`ne sumkanın` mu`yeshleri joqarı ta`repke domalaq formag`a uqsap ketken, tap sumkanın` mu`yeshleri joqtay. Portfel`din` bolsa joqarısı ha`m to`meninde mu`yeshleri bar.

Ta`rbiyashı. Bul haqqında qısqa etip qanday aytıw mu`mkin? Olardıń formaları qanday?

5-bala. Olardıń formaları ha`r tu`rli. Portfel` durıs mu`yeshli, sumka bolsa og`an uqsamaydı.

6-bala. Olar tu`rli ko`riniste jabıladı. Portfel`din` qaqpag`ı bolıp, ol ilinedi, qulpı qasında, sumkanın` bolsa bir ta`repinen ekinshi ta`repine tartıp jabılatug`ın qulpı bar, ol joqarıda (sumkanın` u`stki ta`repinde) jaylasqan.

7-bala. Ja`ne sumkanın` portfel`dikine uqsas qaqpag`ı joq.

Keyin ta`rbiyashı balalarg`a portfel` menen sumkanın` qulpın, da`stesin salıstırıwdı usınadı. Sumka ha`m portfel`din` qulıpları bir qıylı ma? Da`stesi ne? Endi da`stesine

qaran`, olar nege ha`r tu`rli? Ishki du`zilisine qaran`, portfel`din` ha`m sumkanın` ishki bo`liminde qanday pari`q bar?

Ta`rbiyashi. Mine, biz sumka ha`m portfel` bir-birinen nesi menen pariqlanıwın ayttıq. Aytın`lar-shı, olar nesi menen bir-birine uqsas, nesi menen pariqlı? Ne ushın sumka ha`m portfel` kerek?

10-bala. Portfel`ge kitap, da`pter salıp ju`riledi, sumka menen bolsa du`kang`a, bazarg`a barıw mu`mkin.

11-bala. Menin` atam bolsa portfel` menen du`kang`a baradı.

12-bala. Sumkag`a da kitap, da`pter salıp ju`riw mu`mkin, men bunı o`z ko`zim menen ko`rgenmen. Menin` a`japam sonday qıladı.

13-bala. Sumkag`a da, portfel`ge de zat salınadı. Nelerdur salıp, ko`terip ju`riledi.

Ta`rbiyashi. Durıs. Sumka da, portfel` de insanlar ushın ha`r tu`rli buyımlardı salıp, ko`terip ju`riw qolay bolıwı ushın kerek. Ja`ne nesi bir qıylı? Sumka ha`m portfel`din` nesinen uslanadı?

14-bala. Da`stesinen. Olardın` da`stesi bar.

15-bala. Olardın` awzında qulpı bar. Qulpı bolmasa, ashılıp ketip, ishindegi ha`mme na`rseler shashılıp ketiwi mu`mkin.

Ta`rbiyashi. Durıs. Biz sumka ha`m portfel`di ju`da` jaqsılap ko`rip shıqtıq, ko`p pariqlı ha`m uqsas ta`replerin bilip aldıq. Bul sumka ha`m portfel` ekenligin qalayınsha da`rriw bilip alıw mu`mkin?

16-bala. Portfel` qara ren`de.

Ta`rbiyashi. Ha`mmen`iz sonday dep oylaysız ba? Sumkalar qara ren`de bolmaydı ma?

Balalar xor menen juwap beredi: «Boladı».

17-bala. Olardı ashıp, ishın ko`riw kerek. Olardın` ishi qalay islengen?

Ta`rbiyashi. Ashıp ko`rmesten, portfel`di da`rriw bilip alıw mu`mkin be?

18-bala. Mu`mkin. Onın` isleniwi basqasha, mu`yeshleri, qulpı ha`m da`stesi sumkanıkinen pari`q qıladı.

19-bala. Ol durıs mu`yesh formasına uqsaydı, sumka bolsa ha`r tu`rli boladı.

20-bala. Portfel`din` ha`mme mu`yeshleri jaqsı ko`rinip turadı, qulpı qasında, da`stesi ha`r dayım joqarıda. Sog`an qarap da`rriw bilip alıw mu`mkin.

21-bala. Sumka basqasha. Ol basqasha formada boladı, qulpı da basqasha qılıp ornatılǵan, da`stesi de ha`r tu`rli boladı. Olardı jen`illik penen da`rriw bilip alamız. Ren`leri bolsa ha`r qıylı bolıwı mu`mkin.

Ta`rbiyashı balalardıń juwapların tın`laydı.

Orta topar

Shınıǵıwdıń teması. U`y-xojalıq buyımların ko`rip shıǵıw, ol haqqında sa`wbet ha`m salıstırıw.

Da`stur mazmunı. Balalardı en` za`rur belgilerin ajratıp ko`rsete alıwǵa ha`m bul belgilerge qarap uqsas buyımlardı parıqlay alıwǵa u`yretiw. Ma`selen, stuldı kreslodan, keseni stakannan, da`sturxandı salfetskadan, chay qasıqtı awqat qasıqtan sıyaqlı.

Joqarıdag`ı buyımlardıń atların aytıwǵa u`yretiw; buyımlardıń atların, belgilerin, sıpatların, bo`limlerin bildiriwshi so`zlerdi so`zliklerine kiritiw ha`m bekkemlew.

Shınıǵıw ushın material. Ta`rbiyashı stolı yamasa astaxta u`stinde ayıw, quwırshaq ha`m oyınshıqlar toplamı: eki kreslo, stul, taburetka, stol, eki kese, stakan, da`sturxan, salfetka, chay qasıq ha`m awqat qasıq.

Shınıǵıwdıń barısı. Ta`rbiyashı balalar dıqqatın o`zine tartıp, balalarg`a miymanlar kelgenligin, ja`njel qılmastan, u`ndemey otırıw lazımlıǵın aytıp, basqa xanadan ayıw ha`m quwırshaq oyınshıqtı toparg`a alıp kiredi, ayıw ha`m kuwırshaq balalar menen sa`lemlesedi.

Ta`rbiyashı. Balalar, kelin`ler, ha`zir miymanlarımızdı chay menen miyman etemiz. Bunın` ushın ne qılamız?

Balalar. Stol yamasa taxta qoyamız.

Ta`rbiyashı. Ha`zir bizlerge Ahmed stol ha`m taxtanı alıp keledi. Ahmed ne alıp keledi?

Balalar. Stol ha`m taxta.

Ta`rbiyashı. Endi ayıw ha`m kuwırshaq Lalanı stol yamasa taxta a`tirapında otırg`ızıw gerek. Onı nenin` a`tirapında otırg`ızamız? Stol a`tirapı ma yaki taxta a`tirapı ma?

Balalar. Stol a`tirapına otırg`ızamız.

Ta`rbiyashi. Ne ushın stol a`tirapına otırgızamız? Taxta a`tirapına otırg`ızıw mu`mkin g`o?

Balalar. Stol a`tirapına otırg`ızsaq, miymanlar bizlerge jaqsı ko`rinip turadı. Sebebi stol ba`lent, taxta bolsa pa`s, onın` a`tirapına ko`rpeshe salıw kerek. Biz olardı doslarımız qanday miyman etip atırg`anlıqların jaqsı ko`re almay qalıwımız mu`mkin.

Ta`rbiyashi. Ayıw semiz, shoq. Sonın` ushın onı kreslog`a otırg`ızıw kerek. Onı alıp kel-de, ayıwg`a: «Ma`rhamat, otırın`» dep ayt.

Aqida. Mine kreslo. «Ma`rhamat, ayıw, otırın`!»

Ta`rbiyashi. Aqida sen ne alıp keldin`? Balalar, Aqida ne alıp keldi? Ayıwdı qay jerge otırg`ızdı? Ne ushın ayıw kresloga otırdı?

Ta`rbiyashi (balalar juwabın tın`laydı, tolıqtıradı). Kreslodan ayıw jıg`ılıp tu`speydi. Balalar, aytın`, Aqida kreslonı qalay tanıp, alıp keldi? Kreslonın` nesi bar? (Arqasındag`ı su`yengishin ko`rsetin`.)

Balalar. Arqa su`yengishi.

Ta`rbiyashi. Arqa su`yengishi su`yenip otırıwımız ushın mo`lsherlengen. Jıg`ılıp tu`spew ushın kreslonın` eki ta`repinde nesi bar? (Eki ta`repindegi su`yengishlerin ko`rsetedi.)

Balalar. Qollarımızdı (qolımızdın` shıg`anaqların) qoyıp otırıw ushın qaptallarında da su`yengishleri bar.

Ta`rbiyashi. Durıs. Mine ayıw biyma`lel otırıptı. Ol semiz ha`m shoq bolsa da jıg`ılıp tu`spedi. Ayaqları menen eki qaptalındag`ı su`yengishlerin uslap otırıptı. Ol nede otırıptı?

Balalar. Kresloda.

Ta`rbiyashi. Ayıw jıg`ılıp tu`spewi ushın kreslonın` neleri bar?

Balalar. Arqa ha`m qaptal su`yengishleri bar (ko`rsetiledi).

Ta`rbiyashi. Durıs, kreslonın` arqasında ha`m eki ta`repinde su`yengishleri bar. Kuwırshaq Lalaxannın` otırıwı ushın stul qoyamız. Alima barıp stuldı alıp kel (Alima barıp stuldı alıp keledi ha`m kuwırshaqtı stulg`a otırg`ızadı). Ta`rbiyashi balalarg`a mu`rajat etip: balalar, qa`ne aytın`lar-shı, Alima stuldı qalayınsha da`rriw tanıp alıp keldi? Stuldın` nesi bar?

Balalar. Suyengishi.

Ta`rbiyashi. Durıs, stuldın` arka su`yengishi bar, biraq nesi joq? Nargiza, ko`rset.

Nargiza. (Stuldın` eki ta`repin korsetedi) qaptallarında su`yengishi joq.

Ta`rbiyashi. Durıs, stuldın` qaptallarında su`yengishi joq. Mine, ayıw ha`m kuwırshaq Lala stol a`tirapında otırıptı. Olar «Qashan balalar bizdi chay menen miyman etedi?», - dep ku`tip otırıptı. Stol u`stine ne jayıw kerek?

Balalar. Da`sturxan.

Ta`rbiyashi Gulnarag`a da`sturxandı tawıp, onı stol u`stine jayadı. Ta`rbiyashı bolsa Gulnaradan, qalay da`sturxandı taptın`, ne ushın da`sturxannın` ornına salfetkanı (salfetkaldı ko`rsetedi) almadın`, salfetkalar qanday?-dep soraydı. «Salfetka kishkene, da`sturxan u`lken», - dep juwap beredi balalar.

Son` ta`rbiyashı balalardan ayıw ha`m kuwırshaq Lala aldına keselerdi qoyıwdı usınıs etedi. Balalar ayıwdın` aldına u`lken qızıl kese, quwırshaq Lalanın` aldına aq kese qoyadı.

Ta`rbiyashi. Balalar, sizler keselerdi da`rriw qalay tanıp aldın`ız, ne ushın stol u`stinde turg`an mine bul stakandı (stakanda balalar ko`rsetedi) miymanlardın` aldına qoymadın`ız?

Balalar. Stakan tıp-tınıq, uzınshaq formada, ol shiysheden islengen. Kese bolsa farfordan islengen, onın` u`sti ha`m to`mengi bo`limi aylana formada, ol tıp-tınıq emes.

Ta`rbiyashı balalardın` juwapların tın`laydı, tolıqtıradı, son` balalarg`a chay qasıqtı tabıwdı ha`m onı miymanlar aldındag`ı kese ishine qoyıwdı aytadı. Balalar awqat qasıq ishinen chay qasıqtı tawıp, tapsırmanı orınlaydı. Ta`rbiyashı balalardan qalayınsha chay qasıqtı tawg`anların, ne ushın olar u`lken qasıqtı (u`lken qasıqlardı ko`rsetedi) almag`anlıg`ın soraydı.

Balalar. Chay ushın kishkene qasıq kerek. U`lken qasıq awqat jew ushın kerek.

Ta`rbiyashi. Durıs, u`lken qasıq penen tu`rli awqatlar jelinedi, kishkene qasıq bolsa chay ushın kerek. Ha`zir ayıw ha`m quwırshaq Lalag`a chay quyamız (chay quyıp atırg`anday xa`reket etedi). Son` eki balanı shaqırıp, ayıw ha`m quwırshaqqa chay ishkiwiwdi usınıs etedi. Shınıg`ıwdın` aqırında ayıw ha`m kuwırshaq Lala chay menen miyman qılg`anı ushın balalarg`a raxmet aytadı. (Ta`rbiyashı olar ornında balalarg`a: «Chay menen bizlerdi miyman qılg`anların`ız ushın raxmet, bizlerdi ju`da` kuwandırdın`ız. A`depli balalar ekensiz» - dep aytadı.) Xoshlasıp shıg`ıp ketedi.

U`lken ha`m mektepke tayarlaw toparı

Balalar menen transport tu`rlerin ko`rip shıg`ıw, olar haqqında sa`wbetler ha`m salıstırıwlar o`tkiziw.

Da`stu`r mazmunı. Balalardı topardag`ı buyımlardıń kerekli belgilerin ajırata biliwge, olardı belgilerine qaray ulıwmalastırıwǵa u`yretiw. Balalar so`zligine *transport* so`zin kirgiziw.

Shıg`ıw ushın material. Paroxod, ju`k mashinası, samolyot su`wretleri (yaki oymınshıqlar), avtobus, ju`k ha`m jolawshılardı tasıytug`ın poezd, vertolyot, qayıq, er salıng`an ha`m er salınbag`an (er salıng`an atqa bir kisi minip alg`an), ot, jen`il mashina, velosiped, sonın` menen birge, sıyr, kombayn, tigiw mashinası, kreslo, kitap tekshesi (polka), pushka ha`m t.b. su`wretler, eki flanelograf.

Shıg`ıwdın` barısı. Ta`rbiyashı balalar dıqqatın o`zine qaratıp, bir qansha jumbaqlardı tın`law ha`m juwabın tabıw usınıladı:

Qus emes qanatı bar,
Bu`rkitten zor aybatı bar,
Uhsa lashın jete almas,
Talmas zor qanatı bar.

(samolyot)

U`lkenligi u`y sıyaqlı,
Dızıldap ketedi,
Minip, tu`sip adamlar,
Ma`nziline jetedi.

(mashina)

Son`ın ala balalardıń dıqqatın taxtadag`ı (flanelograftag`ı) paroxod, ju`k mashinası ha`m samolyot su`wretlerine qaratıp, jaqsılap ko`rip alıwı ushın waqıt beredi, tiyisli sorawlar menen balalarg`a qarata: «Nelerdin` su`wreti sa`wlelengen? Ju`k mashinası ne ushın kerek? Ju`k mashinasının` qanday bo`limleri bar? Onı kim basqaradı?» ha`m

basqalar. Usı taqılette samolyot, paroxod su`wretleri boyınsha da sorawlar berilip, balalardan olar haqqındag`ı tu`sinigin so`ylep beriwın soraydı.

Shınıg`ıwdın` II bo`limi. Ta`rbiyashı shınıg`ıwdın` bul bo`liminde balalarg`a to`mendegishe sorawlar beriledi: U`sh buyımnın` ortasında qanday pariq bar? Sonın` menen birge, balalarg`a bulardın` tezligi, ha`reketke keltiriwshi bo`limleri, sırtqı ko`rinisi ha`m basqalar haqqında tu`sinigin aytıp beriwine ja`rdem beriwshi sorawlar beriledi. Son`ın ala balalardın` juwapların ulıwmalastırıp, to`mendegishe sorawlarg`a juwap beriwı usınıs etiledi: «Olardın` ulıwma ko`rinisleri neden ibarat?» Eger de balalar qıynalsa, ta`rbiyashı ta`repien ayqınlastırıwshi sorawlar beriledi: «Olar adamlarg`a ne ushin kerek?». Son`ınan balalar juwaptı ulıwmalastıradı: «Paroxod ta, samolyot ta, ju`k mashinası da adamlardı ha`m ju`klerdi tasıw ushin kerek». Keyin usınday ulıwmalastırıwshi so`zdi kirgizedi: «Bulardın` barlıg`ı adamlardı ha`m ju`klerdi tasıw ushin xızmet qıladı, bulardı transportlar dep aytıw mu`mkin». Balalarg`a buyımlardın` barlıg`ın bir so`z benen ne dep atalıwın (transport) ta`kirarlawın usınadı. Sonnan keyin shınıg`ıwdın` III bo`limine o`tedi.

Shınıg`ıwdın` III bo`limi. Shınıg`ıwdın` bul bo`liminde jan`a tu`sinikti bekkemlew maqsetinde shınıg`ıw o`tkiziledi. Sonın` ushin ta`rbiyashı balalarg`a stol u`stinde turg`an su`wretler toplamınan transportqa tiyisli bolg`an ko`rinislerin alıp, on` jag`ındag`ı flanelografqa qoyıwın, al shep jag`ındag`ı flanelografqa transportqa tiyisli bolmag`an na`rseler sa`wlelengen su`wretlerdi qoyıwdı ha`m ne ushin usınday qılıp qoyg`anlıg`ı haqqında tu`sindirip beriwı soraladı. Tapsırmanı balalar na`wbetpe-na`wbet orınlaydı, eger olar qa`tege jol qoyg`an bolsa, ta`rbiyashı basqa balalarg`a qarata «Tapsırma durıs orınlandı ma? Ne ushin durıs emes? Onı qalay durıs orınlawg`a boladı? Ne ushin sonday?» sıyaqlı sorawlar beredi. Bul sorawlar balalardı buyımlardın` (na`rselerdin`) kerekli belgileri boyınsha bilimlerin bekkemlew maqsetinde beriledi. Solay etip, joqarıda ko`rip o`tilgen shınıg`ıwlar dawamında mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalarda so`zler ma`nisin tu`siniw ko`nlikpeleri qa`liplesedi ha`m oy-o`risi rawajlanadı, so`zlik baylıg`ı asadı, bekkemlenedi.

II Bap. Mektepke shekemgi ta`limde metodikalıq islerdin` til o`siriwdegi a`hmiyeti

2.1. Balalar baqshalarında balalardın` so`ylewin rawajlandırıw metodikası

Bala so`ylewdi da`slepki jaslardan baslap iyeleydi. Balalar u`sh jasqa kirgennen son` olardın` so`ylewine itibar menen qaraw kerek. Bala u`sh jasqa shekem so`ylewin arwajlandırıw en` qıyın is bolıp tabıladı. Bul waqıtqa kelip miydin` so`ylew bo`limi analitik ta`repten jetilisip boladı. Bala ana tilinin` grammatikalıq formaların o`zlestirip, so`zlik qorı ko`beyedi.

Da`slepki jıllarda balalar so`ylewin rawajlandırıwg`a oqıtıwshılardın` jeterli da`rejede itibar bermesligi aqıbetinde balalar 3-4 jasar waqtında iyeley almaydı.

1. Bir jasqa shekemgi jasqa tolg`ang`a shekem balanın` so`ylewin rawajlantırıwdın` tayarlıq basqışları.

Balanın` bir jasqa shekemgi da`wiri so`ylewdi payda etiwdin` tayarlıq basqışı bolıp tabıladı. Bul basqış balalarda dawıs reaksiyaların, a`tiraptag`ılarg`a eliklew ha`m so`ylewine tu`sine baslaw a`detin rawajlandırıwdı o`z ishine aladı.

Jan`a tuwılg`an balanın` qıshqırıwı, demnin` dawısı bul o`kpenin` du`zilisiwi bolıp tabıladı.

So`ylew elementleri a`hmiyetin beriwshi dawıs reaksiyaları balalarda bir-u`sh aylıq bolg`anlarında u`lkenlerdin` balalar menen emotsional` ma`mlesi ta`sirinde payda boladı. Da`slepki jastag`ı balalardın` so`ylewin rawajlandırıw eki da`wirge 1) tayarlıq 2) mustaqil so`ylewdi payda etiwge baylanıslı da`wirlerge bo`linedi .

Tayarlıq da`wiri. Balada emotsional mu`na`sibet yarım jasar waqtında payda boladı. Bul basqıştag`ı a`hmiyetli na`rse balada u`lkenlerge bolg`an ma`mle qılıw za`ru`rliligini ju`zege keliwi bolıp tabıladı. Bala bir aylıq bolg`ang`a shekem tez-tez oyanıp turadı ha`m oyanıw waqtın` emshek emiw menen o`tkeredi. Bunnan son` bala ananın` dizesinde jatqan waqıtları da`slepki baylanıs-emotsionallıqqa tiykarlang`an mu`na`sebet ju`zege keledi.

U`lken adam balanı sılaydı, og`an mehribanlıq penen qaraydı . Ku`ledi,s o`ylesedi, erkelep ha`r turli dawıslardı aytadı. Ha`r bir ana balanı uzaq jilatpastan, tez tınıshlandırıp erkelep so`ylew, mehribanlıq penen og`an qaraw kerekligin biledi .

Bala eki aylıq bolg`anda ol menen u`lkenler ortasında ma`mle so`ylew dawısları

ja`rdeminde rawajlanıp baradı. Bala u`lken adamnıń so`zine qulaq salıp onı qıdıra baslaydı . Og`an ko`zi tu`skende ol qattı ku`ledi gewdesinin` ha`reketi menen juwap beredi. To`rt aylıg`ında onda birinshi buwınlar ha`m erin dawısları-ba, da, ma, bu boladı. Balada so`ylewdi rawajlandırıw ushın to`mendegiler talap etiledi .

1. Birinshi na`wbette balanı ma`mlede bolıwg`a buyımlardı oynawg`a u`yretiw gerek.

2. Bala bir jasqa tolg`ang`a shekem o`zinin` ko`zden keshirgen buyımları yamasa adamları og`an tanıs bolıwı gerek.

3. Bala buyım yamasa ha`reketleri ko`zden keshirgen waqıtta u`lken adamlar olardıń atların aytıp beriw gerek.

4. Ma`mle waqtında u`lken adam aytıp atırg`an so`zdi balanın` tu`sinip yamasa tu`sinbey atırg`anlıg`ın biliw gerek.

Bir jasqa shekemgi balalarda so`ylewdi rawajlandırıw ko`rsetpeleri (Prof. N.M.Shelovanov mag`lıwmatları tiykarında.)

2-aylıq bolg`anda-u`lken adam so`yleskende uzaq waqıt ku`ledi.

3-aylıq bolg`anda-u`lkenlerdin` og`an qılg`an juwabına ku`ledi, dawıslar shıg`aradı ha`m qol-ayaqların tıprshılatadı.

4-aylıq bolg`anda-dawıs shıg`ıwına baylanıslı buyımın` turg`an jerin biledi ha`m u`lken adamnıń dawısın esitip onı tabadı. Bos waqtında ko`p ku`ledi, quwanadı, qattı dawıslar shıg`aradı, qol-ayaqların bu`gedi, du`ziwleydi .

5-aylıq bolg`anında-o`zine tanıs bolg`an adamlardı tanıydı. O`zine qaratılğ`an dawıstı biledi. Uzaq waqıtqa shekem gu-gu lap jatadı.

6-aylıq bolg`anda –buwınlardı ayta baslaydı .

7-aylıq bolg`anda uzaq waqıt g`u-g`u lap jatadı

8-aylıq bolg`anda ha`r tu`rli buwınlardı ta`kılarlap qaytalaydı.

9-aylıq bolg`anda-u`lkenlerge eliklep dawıslardı ta`kılarlaydı. U`lkenler ha`r tu`rli jerdegi zatlardın` atın aytqanda onı qıdıradı. U`lkenlerdin` iltiması menen bazı bir ha`reketlerdi orınlaydı U` G`Qolın`dı berG`, G`Xosh bolG` .

10-aylıq bolg`anda u`lkenlerge eliklep olardıń keyninen ha`r tu`rli buwınlardı ta`kılarlaydı. Bir neshe balalar ha`m u`lkenlerdin` atın biledi.

11-aylıq bolg`anda-birinshi so`zlerdi aytadı. U`lkenlerdin` aytıwı boyınsha toptı

dumalat sıyaqlı tanıs ha`reketleri orınladı .

12-aylıq bolg`anda tu`sinedi. Burın u`yrenge a`tiraptag`ılardıń atları, buyımlar ha`m ha`diyselerdin` bir neshesin so`z boyınsha tu`sinedi.

2.Eki jasqa qa`dem qoyg`an balalardıń so`ylewin rawajlandırıw. Eki jasqa tolg`an balalar so`ylewdin` tu`siniw da`wiri bolıp esaplanadı. Eliklewdin` o`siwi na`tiyjesinde ekige qa`dem qoyg`an balalardıń aytatug`ın so`zleri 200-300 ge jetedi. Balalardıń so`ylewinde qısqa-qısqa so`zler payda bola baslaydı. Balanıń so`ylewi u`lkenler menen bolg`an mu`na`sibette rawajlanadı. Bala eki jasqa tolg`anda o`zi orınlaytug`ın yamasa bir neshe ma`rtebe baqlaytug`ın ha`reketlerdin` atların o`zlestiredi. Balalar bir jasar 6 aylıg`ında olardıń dıqqatın bazı bir na`rselerdin` sıpatına,jkag`dayına ha`m wazıypalarına qaratıw gerek.

Balalar eki jasqa tolg`anda ulıwmalastırıw qa`biletine iye bola baslaydı.

Eki jasqa qa`dem qoyg`an balalardıń so`ylewin rawajlandırıw ushın u`lkenlerdin` sorawlarına tu`siniwge ha`m juwap beriwge u`yretiw lazım.

3.Da`slepki jastag`ı balalardıń so`ylewin rawajlandırıwshı didaktikalıq ha`m shınıg`ıw oynılar.

Eger ta`rbiyashı to`mendegi talapları orınlasa, didaktikalıq oynılar ha`m shınıg`ıwlar balalardıń so`ylewin rawajlandırıwge jaqsı ja`rdem beredi.

1. Didaktikalıq oynılar ha`m oynı shınıg`ıwları plan tiykarında o`tkeriw. Pedagog a`piwayıdan quramalıg`ıg`a qaray printsipine su`yenip jumıs alıp baradı.

2. Shınıg`ıwları ta`kirarlaw. Balalardıń shınıg`ıwlarında alıp atırg`an bilim ha`m ko`nlikpelerinin` bekkem bolıwı ushın bir tu`rdegi oynılar shınıg`ıwlarıdin` o`zin bir neshe ma`rtebe ta`kirarlaw gerek. Praktikada bazı bir oynılar 2-4 ma`rtebege shekem ta`kirarlanadı, ha`tte 5 –ma`rte ta`kirarlanıwı tiyis.

3. Ta`kirarlawdan keyin qıynalıp atırg`an balalar u`stinde individual jumıs alıp barıw.

4. Shınıg`ıwları ta`sirshen` etip o`tkeriw.

5. Ko`rsetpelelik usılınan so`z benen baylanıstırıp paydalanıw.

6. Barlıq didaktikalıq oynılar balalardıń xızmetinin` bar bolıwı menenr xarakterleniwi tiyis.

7. Shınıg`ıwdın` dawam etiwı balalardıń xarakterine ha`m emotsional

jag`dayına baylanıslı. Eger shınıg`ıw dawamında balalar sharshamasa 10-12 minut dawam ettiriwi mu`mkin.

8.Shınıg`ıwdı durıs sho`lkemlestiriw kerek.

Qaysı bir xalıqtın` bolmasın a`debi miyrasına, tariyxıy esteliklerine na`zer taslasaq, da`stu`rlerine , ha`tte oyınlarına dıqqat awdarıp oy juwırtsaq, jaslarg`a ta`lim-ta`rbiya beriw ma`selesi birinshi orında turatug`ınıg`ın an`g`aramız. Bul a`sirese xalıqtın` naqıl-maqalları menen jumbaqlarında, qosıqları menen erteklerinde, a`psanaları menen da`stanlarında ayqın ko`rinedi.

Awızeki xadıq do`retpeleri bala ta`rbiyasın sho`lkemlestiriwge og`ada qunlı g`a`ziyne sıpatında xızmet etetug`ın biybaha xalıq pedagogikası u`lgileri bolıp tabıladı.

Awızeki xalıq do`retpeleri jas o`spirimlerge qonımlı ha`m tu`sinikli bolıp, balalar onı tez o`lestirip, u`yrenip ha`m tu`sirip aladı. Sebebi, olardı xalıqtın` a`rmanları, u`mit ha`m tilekleri, turmısı ha`m tirishiligi a`piwayı ha`m qızıqlı etip su`wretlenedi. Sonın` menen birge olarda su`wretlengen waqıyalar menen ha`diyseler ku`ndelikli turmısta da jiyi ushırasadı. Awızeki xalıq do`retpeleri arqalı ta`rbiyalang`an bala o`zin qorshag`ın du`n`ya ha`m turmıs shınıg`ın durıs tu`sinige u`yrenedi. Balalarg`a fol`klorlıq shıg`armalar u`lken quwanış ha`m la`zzet bag`ıshlaydı, olarda qosıq, taqmaq, ertek, jumbaq, naqıl-maqal, jan`ıltpash ha`m sanamaqlardı aytıp u`yretiw talabın oyatadı.

Awızeki xalıq do`retpeleri shıg`armaları bala baqshalarındın` ta`lim-ta`rbiya jumısları ta`jiriybesine bekkem ornalasıp barmaqta. Tilekke qarsı geybir bala baqshalarında bul qunlı materialdan durıslap sheberlik penen paydalanıp, awızeki xalıq do`retpeleri shıg`armalarının` mazmunın balalardın` sana-sezimine detkerip barıw isine a`hmiyet bermeytug`ın ta`rbiyashılarda ushırasıp qaladı . Olar bul shıg`armalardın` balalardın` so`zlik qorın bayıtıwda ha`m obrazlı , ko`rkem so`ylemlerdi paydalanıp so`ylewde atqaratug`ın rolin, estetikalıq sezim ha`m a`dep-ikramlılıq qa`siyetleri ta`rbiyalaytug`ın tiyisli da`rejede bahalamaydı .

Xalıq perzenti o`z isin dawamlawshı, a`wlad, o`z keleshegi dep esaplang`anlıqtan, onı a`lpeshlep, jaqsılap ta`rbiyalawg`a umtılg`an.Bularg`a o`zinin` aqıl-na`siyatın , ju`rek so`zlerin arnag`an xalıq, o`z qosıqların kishkeneler du`n`yasına qolaylastırıp do`retken.

Balalar qosıqları kewilge tolı bolıp keledi, a` sirese olardıń tez tu` siniwine qolaylı.

Sonlıqtan ol balalardıń tez yadlawına qolaylı. Bul qubılıslar xalıq pedagogikasında balalardıń o`zin-o`zi ta` rbiyalawına zor ta` sir ko` rsetken.

Balalar qosıqların o`zinin` maqset etken ta` rbiyalıq mazmunına qaray bir neshe tu`rlerge bo`liwge boladı. A` sirese, taqmaq, oyın-zawıq qosıqları menen o`tirik-o`len`ler ta` rbiya ma`selesinde ayırıqsha na`zer awdaradı. Taqmamqtı aytqanda balalar anıq etip, taqmaqlap so`yleydi. qosıqtın` ha`r qatarı ta`sirli ırg`aq penen atqarıladı. Bunda balalardıń so`zdi anıq, tolıq so`ylewi ha`m so`zdegi pikirlerdin` ma`nisine qaray dawıs tolqının` durıs saqlanıwı ga`p, so`zdi o`z ornına aytıw dıqqatta boladı.

-Ha`y, tu`lkishek, tu`lkishek,

-Tu`nde qayda barasan`.

-Mamamnın` u`yine baraman,

-Maman` sag`an ne berer.

-Eshki sawıp su`t berer.

-Eshkisinin` su`ti joq.

Ilag`ının` putı joq.

-Taram-taram et berer,

-Onı qayda qoyasan` ,

-Tal tu`bine qoyaman` ,

-İyt alıp ketse ne qılasan` ,

-İyt awzınan alaman,

-Batıy xang`a baraman.

-Batıy xannın` nesi bar,

-Ushar-ushar qusı bar.

-Ushıp ketti hawag`a,

-Qaytıp tu`sti da`r`yag`a,

-Da`r`ya suwın qurıttı,w

-Aq shabag`ın shiritti.

-Eki baydın` jurtında,

-Eki tıshqan urıstı .

-Saqal-murtın julıstı.

Usı «Tu`lkishek» qosıg`ı taqmaq retinde xalıq ishinde ken` taralg`anlıqtan, bilmeytug`ın, yadqa aytpaytug`ın bala siyrek ushırasqan. Bul qosıq arqalı balalar oyılıqqa ha`zir juwaplılıqqa, tapqırılıqqa u`yretiledi .

Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında «R», «Q», «G» seslerine quralg`an jan`ıltıpashtı u`lgilerinın` to`mendegidey tu`rlerinde ushırasadı .

Qırda qırıq qırq`awıl,
Qırıq qırq`awıl ishinde,
Qırıq jıl qısır qalg`an,
Qızıl, qıl quyırılıq qırq`awıl
yamasa
Esiktin` aldı qara baraq,
Qarabaraqtın` arjag`ı,
Qara baraq,
Ha`mme qara qasqa baspag`ın,
Qara qarabaraqlandırmag`a aparatır,
Men de qara qasqa baspag`ımdı,
Qarabaraqlandırmag`a apartıraman

Bul mısallarda «R» sesi aktiv qollanılıp, «Q», «G» seslerinde bala tilinin` jatlıg`ı ushın qosımsha qosarlanıp keledi. Egerde bala G`Jan`ıltıpashtı qatarlarındag`ı «Q», «R», «G» seslerin tez, shaqqan, anıq ayta almasa, ol shu`ljin` dep ataladı. Bala bul jaman atqa ilinbew ushın gu`resip, jan`ıltıpashtı jan`ılmay orınlaydı. Mısalı:

Qaladan alg`anım altı arba asqabaq,
Altı arba asqabaqqa jekkenim,
Targ`ıl ala taypaq mu`yız,
Aq bo`kse baspaq, aq bo`kse baspaq.

Jan`ıltıpashtı a`sirler dawamında xalıq ta`repinen jıyınalıq, ko`rkem ha`m mazmunlı etip islenip, jıynalıp kelgen .

Adamg`a so`k sho`pshettirmesten,
So`k sho`pshettirmese de
Ko`p sho`pshettirmesin.

Bular tiykarınan xalıqtın` turmıs tirishiligine, ka`siplerine baylanıslı do`reydi. Adamlar arasındag`ı mu`na`sebeb, qatnas, ta`lim-ta`rbiya haqqında da ko`plegen jan`iltpashlar bar. Olar balanın` tilin jatlıqtırıw menen bir qatarda jaslardı a`dep-ikramlı bolıwg`a u`yretedi.

Bizin` tamnın` quyashlamasında,
Quyashlama sonda
Quyashlamalamasan` da,
Quyashlamalaspasan` da,
Quyashlamalasaran`.

Jan`iltpashlar balalardın` so`ylew tilin shınıqtırw uushın islegen xalıq pedagogikasındag`ı ta`sirshen usıllardan biri. Ol tek tildi jatlıqtırw menen sheklenbey, tez tu`sinip yadlap alıw boyınsha ko`nlikpeler de beredi. Bala tilin jatlıqtırwı ushın onı shu`ljin` bolıwdın saqlandıırwı menen birlikte xalıq leksikasının` so`zlik fondın, sostavın u`yretedi, so`z baylıg`ın ku`sheytedi. Usı jan`iltpashlar arqalı jas a`wlad ja`miyetlik qubılıslardı tanıwg`a, ta`biyattı su`yiwge, oylanıp so`ylewge, so`zdi anıq, naqma-naq jag`ımlı, o`tkir aytıwg`a qa`lipleseedi.

Balalardın` so`zlik qorın bayıtıwda xalıq pedagogikasının` a`hmiyetin joqarıdag`ı mısallar menen ko`rip o`ttik. Ta`rbiyashılar tek til o`siriw sabag`ında g`ana emes, al bos waqıtlarda da, qolaylı kelgen payıtlardın` ha`mmesinde de naqıl-maqallardan uqıplılıq penen paydalana biliwleri kerek, sonda naqıl-maqallardın` ma`nisin ha`m a`hmiyetin tez tu`sinip o`zlestirip alıp, olardı so`ylesiw waqtında o`zleri de qollanıwg`a a`detlene baslaydı.

2.2. Til o`siridind` psixologiyaliq tiykarlari ha`m onin` mektepke shekemgi jastag`i balalarda til o`siridagi negizi

Ha`r qanday adamnin` turmista so`ylewi u`lken a`hmiyetke iye bolip, ol u`sh tiykarg`i wazıypanı a`melge asıradı. Bular individuallar aralıq , ishki individual ha`m ulıwma insanıy wazıypalar bolıp tabıladı.

Birinshi wazıypa-individuallar aralıq. Bul adamlar ortasındag`ı mu`na`sibet quralı bolıp tabıladı. Usı jag`dayda so`ylew awızeki so`ylew-monolog, dialog, bir neshe kisi ortasındag`ı sa`wbet bolıp tabıladı.

Ekinshi wazıypa-ishki individual. Bunda so`ylew ko`binese ruwxıy protsesslerdi (pikirlew, dıqqat, yad, eleslew) a`melge asırıw quralı bolıp xızmet etedi, bul protsesslerdi anıq an`law da`rejesine ko`teredi ha`m jeke adamg`a ruwxıy protsesslerdi basqarıw ha`m qadag`alaw imkanın` beredi.

U`shinshi wazıypa-ulıwma insanıy. Bunda so`ylew ayırıqsha insang`a ulıwma insanıy tariyxıy ta`jiriye g`a`ziynesinen xabar alıw imkanın` beredi. Bul jag`dayda bul grafik belgiler ha`m belgiler arqalı materiallastırılğ`an jazba so`ylew bolıp tabıladı .

So`ylewdin` qa`liplesiwinde ha`m balanın` onnan paydalanıwında kommunikativ tu`rdegi faktorlar sheshiwshi roldi oynaydı. Bul faktorlar mektepke shekemgi jastag`i balalardın` ha`r tu`rli da`wirlerinde o`zgerip baradı.

Da`slepki jeti jılda balanın` u`lkenler menen mu`na`sebetke kiriswi za`ru`rligi to`rt basqıshqa bo`linedi.

Birinshi basqısh-jag`day-jeke adamg`a tiykarlang`an baylanıs-u`lkenlerdin` itibarına ha`m jaqsı ma`mlesine za`ru`rlik

Ekinshi basqısh-jag`day-jumısqa tiykarlang`an qatnas (altı aydan shama menen eki jasqa shekem)-u`lkenlerdin` birge islesiwine yamasa qatnasıwına mu`ta`jlik.

U`shinshi basqısh-jag`daydan tısqarı biliwge tiykarlang`an qatnas (eki jas`tan to`rt jasqa shekem)- u`lkenlerdin` hu`rmet penen qatnas qılıwlarına mu`ta`jlik. Bul da`wirde balalar u`lkenler menen teoriyalıq jaqtan qatnasta bolıwg`a umtıladı.

To`rtinshi basqısh-jag`daydan tısqarı- jeke adamg`a tiykarlang`an qatnas (to`rt jastan jeti jasqa shekem) o`z-ara bir-birin tu`siniwge ha`m u`lkenlerdin` ashınıwlarına mu`ta`jlik.

Bul za`ru`rlik balanin` insanıy baylanıslarg`a qızıg`ıwı ha`m o`lshemlerdi iyelep alg`anında ju`z beredi.

Sonday etip so`ylewdin` rawajlanıw protsessin qatnas quralı retinde ko`rip shıg`ıw lazım.

Bunnan basqa jazba so`ylewdi iyelew balalar ushın za`ru`r.

Jazba so`ylewdi iyelew bolsa balag`a o`zinin` ha`r tu`rli tarawlardag`ı bilimlerin rawajlandırıw ha`m jetilistiriw imkanın beredi.

Alımlar A.V.Zaporojets, A.R.Luriya, F.Ya.Yudovichlerdin` shıg`armalarında so`ylewdin` balalar minezqulqın ta`rtipke salıwg`a ta`siri ko`rsetilgen. Da`slep qadag`alawshı verbal (so`z) signalları u`lkenlerden shıg`adı ha`m tek g`ana balalar keyin o`z xızmetine a`ste-aqırın rejlestiriwdi ha`m basqarıwdı, yag`nıy so`ylewdin` ekinshi basqışın-ishki individual wazıypasınan paydalanıwdı u`yrenedi.

A`debiyatlarda berilgeninshe so`ylewdin` ishki individual wazıypası individuallar aralıq wazıypag`a qarag`anda biraz kesh qa`liplesiwinen da`rek beredi. Bul ana tilinde so`ylewdin` rawajlanıwına ta`sir ko`rsetiwshi faktorlar jeretli da`rejede esapqa alınbag`anlıg`ınan da`rek beredi.

Vıgostkiy A.S., Galperin P.Ya., Zaporojets A.V, El`konin kontseptsiyalarına qarag`anda individuallartaralıq wazıypalar to`mendegiler menen ta`riyplenedi. So`ylew barısında bul protsess to`mendegi basqışlardı basıp o`tedi. Birinshi basqış-balanın` real sa`wbetles penen sırtqı (dialogik) so`ylewi (tuwılğ`annan baslap eki jasqa shekem), ekinshi basqış-ayırıqsha, ko`z aldına keltiriw menen sa`wbetles bolg`an egotsentrik (monologik) so`ylew (eki jastan to`rt jasqa shekem), u`shinshi basqış-ishki so`ylew-mektepke shekemgi jas aqırında ishki ta`repten tolıq o`tiwi mu`mkin .

Jumaqlaw

Balalardın so`ylesiwin rawajlandırıw mektepke shekemgi jastag`ı ta`rbiya ma`kemelerinin tiykarg`ı wazıypalarınan biri bolıp esaplanadı. Solay eken bul mekemeler balanı ta`rbiyalaw menen birge onın so`zlik baylıg`ın rawajlandırıwı kerek. Balanın so`ylewinin rawajalınıwında onı qorshag`an ortalıqtın roli ayırıqsha. Sebebi, bala o`zin qorshag`an jaqın adamları menen mu`na`sebette boladı.

Bes jasqa kelip bala tuwrıdan-tuwrı jag`daydan shetke shıg`atug`ın temalar boyınsha u`lkenler menen qatnas qıla aladı.

-so`ylew ja`rdeminde o`z ten`lesleri menen syujet-rolli o`z betinshe oyında birgelikte islesiwdi jolg`a qoyıwg`a ılayıq keledi.

-tildi u`yreniwde aktiv ha`m g`a`rezsiz, bul dawıslar, metaforalar, so`z do`retiwshiliginde, buyımlardın atları ha`m olardın qanday maqsetlerde isletiliwi haqqındag`ı sorawlarda ko`rinedi.

-dawıslardı tiykarınan durıs aytıw (R dı L almasırap aytıw jag`dayları, «Sh» ha`riplerin aytıwda anıq emeslikler bolıwı mu`mkin)

Mektepke shekemgi jastag`ı balalar so`ylewin rawajlandırıwdag`ı tiykarg`ı na`tiyjeler qatnas tarawında teren o`zgerisler menen baylanıslı boladı. Ten`lesler menen qatnas etiw birinshi oring`a o`tedi. Oyun protsessinde joldasına qaratılğ`an so`ylesiwi u`lkenler menen bolg`an qatnasqa qarag`anda biraz mazmunlıraq bola baslaydı. Joldası menen dialog-muwapıqlastırılğ`an predmetli ha`m so`ylew xızmeti tu`rine iye boladı. Balalar endi qon`ıslarının itibarın tartadı, o`zleri de onın isleri ha`m bildirgen pikirleri menen qızıg`adı.

Mektepke shekemgi balalar so`ylewi o`zine ta`n. So`ylewden a`traptag`ılar menen baylanıs ornalıwında o`zine, o`z islerine ha`m keshiriwlerine dıqqattı awdarıwda, birgelikte o`z-ara tu`siniwde, sherik qulqına, onın pikirine ha`m seziwlerine ta`sir ko`rsetiwde, o`z xızmetin sho`lkemlestiriwde, oyındag`ı joldasının ha`reketlerin muwapıqlastırıwda paydalanadı. So`ylew a`tirap-do`gerek haqqındag`ı a`hmiyetli derek, ta`biyat, na`rseler ha`m adalar du`n`yası haqqındag`ı ko`z-qaraslardı biliw, biliw xızmeti quralı bolıp xızmet etedi.

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın so`ylewini, sonın menen ob`ektiv baylanıslardın o`zine ta`n qarawı sıpatında ko`rinedi, bul bullardı so`z, dawıs,

pikirler menen oynap turıp an`laydı.

O`zinin` a`meliy, biliw ha`m jeke za`ru`rliklerin qandırıw ushın bala bar bolg`an qurallardan, paydalanadı.

Mektepke shekemgi u`lken balalardın` dialogik qatnası negizinde so`ylewdin` jan`a forması-monolog tuwıladı ha`m qa`liplesedi. Ol balanın` o`z pikirleri, sezimleri, a`tirap ortalıq haqqındag`ı bilimlerinin` aqibetinde payda boladı. Bunda so`ylew qısqa gu`rrin` formasına iye boladı. Gu`rrin`de a`lbette, bala lal qaldırg`an ha`m onı tolqınlandırg`an bir qızıq ha`diyse su`wretlenedi. Mektepke shekemgi jastag`ı balalar tanıs erteklerin, mul`tfil`mler mazmunın aytıp beriwdi, oqıg`anların so`ylep beriwdi xosh ko`redi.

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` en` u`lken tabısı sın`g`ırılğ`an so`ylewge qızıg`ıwdın` bekkem rawajlanıwı, til xızmetinin` en` a`piwayı an`lawının` qa`liplesiwi bolıp tabıladı.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.; «Sharq», 1997
2. Abdullayeva Q. Nutq o`stirish. – T.; «O`qituvchi», 1980
3. Asqarova M., Abdullayeva Y., Omilxonova M. O`zbek tili darsligi (7-sinf). – T.; «O`qituvchi», 1974
4. O`zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta`lim kontsepsiyasi.-T. 2011.
5. Bolajon tayanch dasturi.-T. «Sano-standart», 2010.
6. Sh.Sodikova. Maktabgacha pedagogika. T.- 2012
7. Marufov A. Paronimlar lug`ati. – T.; «O`qituvchi», 1974
8. Asqarxojaeva M. Bogchalarda ozbek tilini organish: Bolalar bogchalari tarbiyachilari uchun metodik qollanma. –T.: Oqituvchi, 1994. -32 b.
9. Bolalar bogchalari uchun dasturlar: Tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutq ostirish, badiiy adabiyot. // tuzuvchilar: Z.Ibrohimova, M.Gaybullaeva va boshqalar. –T.: OzPFITI, 1992. -32 b.
10. Ismailova R. Idrok jarayoni – etakchi omil: 6-7 yoshli bolalarga tarbiya // Boshlangich ta`lim. 1999. №3. 36-37 b.
11. Kadirova R.M. Obuchenie detey doshkol`nogo vozrasta russkoy razgovornoy rechi v natsional`nix detskix sadax Uzbekistana. –T.: Oqituvchi, 1992.
12. Usmonova W. Talaffuz madaniyati. – T.; «Fan», 1976
13. Shodieva Q. Nutq o`stirish uslubiyoti. T.- 2008.
14. Shodieva Q.S. Maktabgacha yoshdagi bolalarni to`g`ri talaffuzga o`rgatish. – T.; «O`qituvchi», 1995
15. Shomahmudova R., Mo`minova L. Bog`cha va kichik maktab yoshidagi bolalar talaffuzidagi nuqsonlarni tuzatish. – T.; «O`qituvchi», 1981
16. Murodov M. Oltin sandiq ochildi. –T.: Oqituvchi, 1994. -120 b
17. Lyublinskaya A.A. Tarbiyagacha bolalarning rivojlanishi haqida. –T.: Oqituvchi, 1997. -279 b.
18. Nutq o`stirish (Bolalar bog`chalari uchun sh`er va topishmoqlar to`plami). – T.; O`zbekiston tasviriy san`at muallimlari uyushmasi. 1992
19. Bog`chaga-do`mboqchaga. – T.; «Cho`lpon», 1992

Orta topar

Shıg`ıwdın` teması. U`y-xojalıq buyımların ko`rip shıg`ıw, ol haqqında sa`wbet ha`m salıstırıw.

Da`stur mazmunı. Balalardı en` za`rur belgilerin ajıratıp ko`rsete alıwg`a ha`m bul belgilerge qarap uqsas buyımlardı parıqlay alıwg`a u`yretiw. Ma`selen, stuldı kreslodan, keseni stakannan, da`sturxandı salfetkadan, chay qasıqtı awqat qasıqtan sıyaqlı. Joqarıdag`ı buyımlardıń atların aytıwg`a u`yretiw; buyımlardıń atların, belgilerin, sıpatların, bo`limlerin bildiriwshi so`zlerdi so`zliklerine kiritiw ha`m bekkemlew.

Shıg`ıw ushın material. Ta`rbiyashı stolı yamasa astaxta u`stinde ayıw, quwırshaq ha`m oyınshıqlar toplamı: eki kreslo, stul, taburetka, stol, eki kese, stakan, da`sturxan, salfetka, chay qasıq ha`m awqat qasıq.

Shıg`ıwdın` barısı. Ta`rbiyashı balalar dıqqatın o`zine tartıp, balalarg`a miymanlar kelgenligin, ja`njel qılmastan, u`ndemey otırıw lazımlıg`ın aytıp, basqa xanadan ayıw ha`m quwırshaq oyınshıqtı toparg`a alıp kiredi, ayıw ha`m kuwırshaq balalar menen sa`lemlesedi.

Ta`rbiyashı. Balalar, kelin`ler, ha`zir miymanlarımızdı chay menen miyman etemiz. Bunın` ushın ne qılamız?

Balalar. Stol yamasa taxta qoyamız.

Ta`rbiyashı. Ha`zir bizlerge Ahmed stol ha`m taxtanı alıp keledi. Ahmed ne alıp keledi?

Balalar. Stol ha`m taxta.

Ta`rbiyashı. Endi ayıw ha`m kuwırshaq Lalanı stol yamasa taxta a`tirapında otırg`ızıw kerek. Onı nenin` a`tirapında otırg`ızamız? Stol a`tirapı ma yaki taxta a`tirapı ma?

Balalar. Stol a`tirapına otırg`ızamız.

Ta`rbiyashı. Ne ushın stol a`tirapına otırg`ızamız? Taxta a`tirapına otırg`ızıw mu`mkin g`o?

Balalar. Stol a`tirapına otırg`ızsaq, miymanlar bizlerge jaqsı ko`rinip turadı. Sebebi stol ba`lent, taxta bolsa pa`s, onın` a`tirapına ko`rpeshe salıw kerek. Biz olardı doslarımız qanday miyman etip atırg`anlıqların jaqsı ko`re almay qalıwımız mu`mkin.

Ta`rbiyashi. Ayıw semiz, shoq. Sonın` ushın onı kreslog`a otırg`ızıw kerek. Onı alıp kel-de, ayıwg`a: «Ma`rhamat, otırın`» dep ayt.

Aqida. Mine kreslo. «Ma`rhamat, ayıw, otırın`!»

Ta`rbiyashi. Aqida sen ne alıp keldin`? Balalar, Aqida ne alıp keldi? Ayıwdı qay jerge otırg`ızdı? Ne ushın ayıw kresloga otırdı?

Ta`rbiyashi (balalar juwabın tın`laydı, tolıqtıradı). Kreslodan ayıw jıg`ılıp tu`speydi. Balalar, aytın`, Aqida kreslonı qalay tanıp, alıp keldi? Kreslonın` nesi bar? (Arqasındag`ı su`yengishin ko`rsetin`.)

Balalar. Arqa su`yengishi.

Ta`rbiyashi. Arqa su`yengishi su`yenip otırwımız ushın mo`lsherlengen. Jıg`ılıp tu`spew ushın kreslonın` eki ta`repinde nesi bar? (Eki ta`repindegi su`yengishlerin ko`rsetedi.)

Balalar. Qollarımızdı (qolımızdın` shıg`anaqların) qoyıp otırw ushın qaptallarında da su`yengishleri bar.

Ta`rbiyashi. Durıs. Mine ayıw biyma`lel otırıptı. Ol semiz ha`m shoq bolsa da jıg`ılıp tu`spedi. Ayaqları menen eki qaptalındag`ı su`yengishlerin uslap otırıptı. Ol nede otırıptı?

Balalar. Kresloda.

Ta`rbiyashi. Ayıw jıg`ılıp tu`spewi ushın kreslonın` neleri bar?

Balalar. Arqa ha`m qaptal su`yengishleri bar (ko`rsetiledi).

Ta`rbiyashi. Durıs, kreslonın` arqasında ha`m eki ta`repinde su`yengishleri bar. Kuwırshaq Lalaxannın` otırwı ushın stul qoyamız. Alima barıp stuldı alıp kel (Alima barıp stuldı alıp keledi ha`m kuwırshaqtı stulg`a otırg`ızadı). Ta`rbiyashi balalarg`a mu`rajat etip: balalar, qa`ne aytın`lar-shı, Alima stuldı qalayınsha da`rriw tanıp alıp keldi? Stuldın` nesi bar?

Balalar. Suyengishi.

Ta`rbiyashi. Durıs, stuldın` arka su`yengishi bar, biraq nesi joq? Nargiza, ko`rset.

Nargiza. (Stuldın` eki ta`repin korsetedi) qaptallarında su`yengishi joq.

Ta`rbiyashi. Durıs, stuldın` qaptallarında su`yengishi joq. Mine, ayıw ha`m kuwırshaq Lala stol a`tirapında otırıptı. Olar «Qashan balalar bizdi chay menen miyman etedi?», - dep ku`tip otırıptı. Stol u`stine ne jayıw kerek?

Balalar. Da`sturxan.

Ta`rbiyashi Gulnarag`a da`sturxandı tawıp, onı stol u`stine jayadı. Ta`rbiyashi bolsa Gulnaradan, qalay da`sturxandı taptın`, ne ushin da`sturxannın` ornına salfetkanı (salfetkalarđı ko`rsetedi) almadın`, salfetkalar qanday?-dep soraydı. «Salfetka kishkene, da`sturxan u`lken», - dep juwap beredi balalar.

Son` ta`rbiyashi balalardan ayıw ha`m kuwırshaq Lala aldına keselerdi qoyıwdı usınıs etedi. Balalar ayıwdın` aldına u`lken qızıl kese, quwırshaq Lalanın` aldına aq kese qoyadı.

Ta`rbiyashi. Balalar, sizler keselerdi da`rriw qalay tanıp aldın`ız, ne ushin stol u`stinde turg`an mine bul stakandı (stakanda balalar ko`rsetedi) miymanlardın` aldına qoymadın`ız?

Balalar. Stakan tıp-tınıq, uzınshaq formada, ol shiysheden islengen. Kese bolsa farfordan islengen, onın` u`sti ha`m to`mengi bo`limi aylana formada, ol tıp-tınıq emes.

Ta`rbiyashi balalardın` juwapların` tın`laydı, tolıqtıradı, son` balalarg`a chay qasıqtı tabıwdı ha`m onı miymanlar aldındag`ı kese ishine qoyıwdı aytadı. Balalar awqat qasıq ishinen chay qasıqtı tawıp, tapsırmanı orınlaydı. Ta`rbiyashi balalardan qalayınsha chay qasıqtı tawg`anların, ne ushin olar u`lken qasıqtı (u`lken qasıqlardı ko`rsetedi) almag`anlıg`ın soraydı.

Balalar. Chay ushin kishkene qasıq gerek. U`lken qasıq awqat jew ushin gerek.

Ta`rbiyashi. Durıs, u`lken qasıq penen tu`rli awqatlar jelinedi, kishkene qasıq bolsa chay ushin gerek. Ha`zir ayıw ha`m quwırshaq Lalag`a chay quyamız (chay quyıp atırg`anday xa`reket etedi). Son` eki balanı shaqırıp, ayıw ha`m quwırshaqqa chay ishkiziwdi usınıs etedi. Shınıg`ıwdın` aqırında ayıw ha`m kuwırshaq Lala chay menen miyman qılg`anı ushin balalarg`a raxmet aytadı. (Ta`rbiyashi olar ornında balalarg`a: «Chay menen bizlerdi miyman qılg`anların`ız ushin raxmet, bizlerdi ju`da` kuwandırdın`ız. A`depli balalar ekensiz» - dep aytadı.) Xoshlasıp shıg`ıp ketedi.